

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра філософії

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри філософії
_____ Л. Г. Дротянко
« ____ » _____ 2023 р

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(Пояснювальна записка)
здобувача вищої освіти ОС «магістр»
за спеціальністю 033 «філософія»

на тему:

СПЕЦИФІКА РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Здобувач:	Карпа Роман Володимирович
Керівник:	к. філос. н., доц. Сідоркіна О. М.
Нормоконтролер:	к. філос. н. Клешня Г. М.

Київ 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики і соціальних комунікацій
Кафедра філософії
Спеціальність – 033 «Філософія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри філософії

Л. Г. Дротянко

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи
Карпи Романа Володимировича

1. Тема кваліфікаційної роботи «Специфіка релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві (морально-етичний аспект)» від «25» серпня 2023 р. № 1477/ст .

2. Термін виконання роботи: з 02.10.2023 до 31.12.2023.

3. Вихідні дані до роботи: філософські та наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів; результати власних наукових досліджень здобувача вищої освіти під час участі наукових заходах кафедри, студентських наукових конференціях, зокрема, науково-дослідної у сфері філософії та переддипломної практики; інформація з відкритих джерел.

4. Зміст пояснювальної записки: Вступ. Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження морально-етичних аспектів релігійної комунікації. Розділ 2. Морально-етична складова комунікативних процесів у релігійній сфері. Розділ 3. Морально-етичний вимір релігійно-комунікативних процесів у сучасному українському суспільстві. Висновки. Список використаних джерел.

5. Перелік обов'язкового ілюстративного матеріалу: презентаційний матеріал до захисту кваліфікаційної роботи.

6. Календарний план-графік

з/п	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Визначення та обґрунтування теми кваліфікаційної роботи	01. 09. 2023	Виконано
2.	Оформлення завдання на виконання кваліфікаційної роботи	07.09.2023	Виконано
3.	Визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження	15.09.2023	Виконано
4.	Підбір, опрацювання та вивчення літератури та джерел з теми	23.09.2023	Виконано
5.	Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	29.09.2023	Виконано
6.	Написання основної частини, вступу та висновків.	07.10.2023	Виконано
7.	Оформлення роботи та подання її на перше читання керівникові	10.11.2023	Виконано
8.	Опрацювання зауважень та виправлення недоліків	15.11.2023	Виконано
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	08.12. 2023	Виконано
10	Проходження нормоконтролю	11.12. 2023	Виконано
11.	Подання роботи на перевірку на плагіат	11.12. 2023	Виконано
12.	Подання роботи на рецензування	12.12. 2023	Виконано

13.	Подання остаточного варіанта на кафедру	20.12. 2023	Виконано
14.	Захист роботи	26.12. 2023	

Дата видачі завдання: «01» вересня 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ О. М. Сідоркіна

Завдання прийняв до виконання _____ Р.В. Карпа

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Специфіка релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві (морально-етичний аспект)»: 83 сторінки, 81 використаних джерел.

РЕЛІГІЙНА КОМУНІКАЦІЯ, МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НОРМИ, РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ, ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ, КОМУНІКАТИВНА МОВА, ДУХОВНИЙ ПРОСТІР.

Об'єкт – релігійна комунікація в сучасному українському суспільстві.

Предмет – морально-етичний вимір релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у виявленні особливості морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження: культурно-історичний та соціо-культурний підхід, принцип історизму, методи культурно-семантичного аналізу та герменевтичний.

У роботі встановлено, що становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства за змістом є процесом послідовної зміни її історичних форм – від невербальної, більш характерної для ранніх етапів суспільного розвитку до вербальної, з її різноманітними проявами внаслідок появи усної мови і у подальшому писемного способу фіксації і передачі інформації. З розвитком технічних комунікативних засобів трансформується та ускладнюється, стає більш різноманітною форма фіксування релігійно-комунікативної інформації. Оскільки морально-етична складова є головним змістовим ядром релігійної комунікації, основний понятійно-термінологічний апарат відображає філософські, аксіологічні, а також правові аспекти аналізу та практичного застосування морально-етичних норм, у тому числі в контексті релігійної комунікації.

Філософське осмислення морально-етичної складової релігійної комунікації передбачає її розгляд як певної духовної системи, яка з розвитком продуктивних сил доповнює суто зовнішні примусові мотивації внутрішніми

мотиваціями морально-етичного характеру у формі поняття совісті. Під впливом сучасних суспільних викликів та розвитку новітніх технічних засобів комунікації, спостерігаються трансформації у традиційних формах релігійної комунікації та поширення комунікативних потоків через ЗМІ та он-лайн мережі.

Морально-етичні аспекти релігійної комунікації у сучасному українському суспільстві формуються в умовах тривалих проявів кризових явищ, вплив яких не припинився до сьогодні, і навіть посилюється, що розглядається нами у контексті таких чинників її формування, як поєднання християнських та дохристиянських уявлень, формування нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму, формування раціоналізованого типу свідомості та світоглядного синкретизму як поєднання науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів.

Встановлено, що основним аспектом, пов'язаною із зміною у мовному середовищі комунікації є трансформація нестійкої, конфліктної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків до компліментарної моделі, яка б забезпечувала подальший конструктивний розвиток всієї системи зв'язків у суспільстві. Основні напрями реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві пов'язані перш за все із суспільною практикою реалізації морально-етичних засад у процесі релігійної комунікації.

Результати кваліфікаційної роботи рекомендується використовувати у навчальному процесі та підготовці фахівців відповідного напрямку.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	12
1.1. Становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства.....	12
1.2. Понятійно-термінологічний апарат та методологія дослідження.....	15
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. MORАЛЬНО-ЕТИЧНА СКЛАДОВА КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ.....	25
2.1. Особливості морально-етичного аспекту у релігійній комунікації.....	25
2.2. Вплив сучасних технічних засобів на трансформацію релігійної комунікації.....	40
Висновки до розділу 2	44
РОЗДІЛ 3. MORАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР РЕЛІГІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	46
3.1. Особливості формування сучасного простору релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.....	46
3.2. Напрями реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.....	58
Висновки до розділу 3	67
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап соціально-комунікативних відносин як у світі, так і в Україні характеризується складною динамікою, суперечливими тенденціями, зростанням міри невизначеності зростанням конфліктного потенціалу. Соціальні системи переживають період своєрідного біфуркаційного розвитку і реалізації багатовекторних напрямків, що поступово формувалися у попередні періоди.

Загалом процеси і явища у сфері соціо-культурних комунікацій можна визначити як гуманістична криза, криза толерантності. Кризові явища охопили практично усі сфери суспільного життя – економіку, політичну сферу, сферу правових і громадянських відносин, сферу культури, а також сферу морально-етичних відносин. В основі цієї кризи знаходиться морально-етичне підґрунтя, на генезу якого вплинули як світські так і релігійні інституції з їх ідеологічною складовою. Останнім з них належала помітна роль у формуванні морально-етичних критеріїв соціальної поведінки, що реалізовувалося у формі релігійних концепцій, які розроблялися релігійними організаціями упродовж останніх десятиліть. Вони становили основу релігійної комунікації як частини соціокультурних комунікацій.

Істотний вплив на сучасний стан релігійної комунікації в Україні має зміна соціальних умов життя населення.

У сучасному українському суспільстві, в умовах потенційної соціальної нестабільності, унаслідок перевищення темпами соціодинамики адаптивних можливостей людини, відбувається актуалізація релігії і релігійного світогляду. У пошуках виходу з духовної кризи і стабільної екзистенційної опори релігія, як сформована система життєвих орієнтирів, найбільше відповідала функції заміщення вилученої і попередньо значною мірою девальвованої марксистської ідеології.

Важливе місце у цих процесах належить морально-етичній складовій не тільки у плані більш глибокого розуміння причинності прояву специфіки соціально-комунікативних процесів, їх змістової визначеності і наповнення, але

й з точки зору пошуку шляхів подолання гуманістичної кризи соціальних стосунків та їхніх наслідків, для розробки системи державної політики у даній сфері. Все це у сукупності визначає *актуальність* досліджень даної проблематики.

Мета даної роботи виявити особливості морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Виходячи із мети, нами визначено такі *завдання* дослідження:

- розкрити особливості становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства;

- визначити понятійно-термінологічний апарат та методологічні засади дослідження;

- встановити особливості морально-етичної складової у релігійній комунікації;

- з'ясувати вплив сучасних технічних засобів на трансформацію релігійної комунікації;

- проаналізувати особливості формування сучасного простору релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві;

- показати напрямки реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Об'єктом даної роботи є: релігійна комунікація в сучасному українському суспільстві.

Предметом дослідження виступає морально-етичний вимір релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Теоретичним підґрунтям роботи слугували загальнофілософські та релігієзнавчі праці, праці з етики та моральної свідомості (В. Виговський, Н. Дудар, В. Єленський, А. Колодний, В. Пащенко, Л. Рязанова, П. Яроцький та ін.) [1; 2; 9; 14; 15; 16; 25; 28; 31; 36; 37; 40; 42; 45; 46; 55; 56; 63-65; 66; 73; 77; 78; 79], а також результати наукових досліджень у галузі комунікативної філософії, комунікативних засад мови (Л. Дротянко, М. Степаненко та ін.) [19; 20; 70; 74], духовності, релігійної свідомості, релігійної комунікації, морально-

етичних засад сучасних релігійно-комунікативних процесів (А. Алексеєнко, В. Бондаренко, С. Кримський, Г. Кулагіна-Стадніченко, В. Малахов, О. Сідоркіна та ін.) [3; 33; 35; 38; 41; 48; 60; 69; 71], державно-церковних відносин (М. Бабій, В. Бондаренко, О. Бучма, А. Дутчак, С. Здіорук, А. Киридон, М. Маринович, М. Рибачук, О. Стадніченко, Л. Филипович та ін.) [8; 10; 22; 27; 30; 32; 34; 47; 49; 62; 72; 81], формування релігійно-конфесійного простору України (В. Васьковський, Н. Дудар, О. Любіцева, К. Мезенцев, С. Павлов та ін.) [11; 21; 44; 51; 53; 54; 76]. Також джерелом для нас слугували роботи, присвячені питанням релігійної комунікації [12; 13; 19; 20; 29; 43; 50; 57-59; 61; 67; 70; 74; 75] та її інформаційних аспектів (Т. Антошевський, О. Бегей, О. Вдовіна, А. Дроздик, Ю. Лавриш, М. Пальчинська, М. Петрушевич, Ю. Чорноморець та ін.) [4; 7; 12; 18; 26; 39; 52; 80].

Методи дослідження: культурно-історичний та соціо-культурний підхід, принцип історизму, методи культурно-семантичного аналізу та герменевтичний.

Методологічна база дослідження зумовлена метою та завданнями випускної кваліфікаційної роботи й відповідає цілісному підходові до вирішення сформульованої проблеми. В основу методології дослідження покладено наукові принципи об'єктивності і системності.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення кваліфікаційної роботи можуть бути використані для написання курсових та кваліфікаційних робіт, під час підготовки лекцій, практичних занять, навчально-методичних комплексів до курсів дисциплін філософського циклу: «Філософія соціальних трансформацій», «Філософія психології комунікації», «Медіафілософія», «Методологія прикладних досліджень» та інші.

Особистий внесок. Дипломна робота виконана самостійно. Всі основні результати дослідження належать авторові особисто.

Апробація роботи. Ключові положення кваліфікаційної роботи доповідалися на XXIII Міжнародній науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Політ. Сучасні проблеми науки»

(Київ, 04-07 квітня 2023 р.); Всеукраїнські «філософські читання» «Соціокультурні трансформації сучасної мови комунікації (15 листопада 2023).

Публікації. Результати кваліфікаційної роботи оприлюднені в публікації:

1. Карпа Р. В. Перспектива професіоналізації блогерства. ПОЛІТ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: тези доповідей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених: [у 2-х т.]. – Т. 2 (м. Київ, 04-07 квітня 2023 р.) / [ред. кол.: Н. В. Ладогубець, А. М. Кокарєва та ін.]; Національний авіаційний університет. – К.: НАУ, 2023. С. 394-395.

2. Карпа Р. В. Роль морально-етичної складової у трансформації релігійної мови комунікації у сучасному українському суспільстві // Соціокультурні трансформації сучасної мови комунікації [Текст]: збірник наукових праць / за загальною редакцією Л. Г. Дротянко. Київ : НАУ, 2023.

Структура роботи. Структура кваліфікаційної роботи обумовлена поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел. Список використаних джерел налічує 81 найменування. Загальний обсяг роботи – 83 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

1.1. Становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства

Питання комунікації, а особливо релігійної, надзвичайно актуальні у світі масової культури й електронних технологій. Як сучасна людина може спілкуватися з абсолютном? Чи підходять для сучасної людини канонічні механізми передавання релігійної інформації? Ці та інші питання цікаві не лише для релігієзнавців, істориків, культурологів, філософів, але й для пересічного вірянина. З'ясування питання становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства та особливості функціонування релігійної комунікації можна здійснити через аналіз її основних видів.

Історично першою формою комунікації (і релігійної також) є невербальна комунікація, у якій інформації передається без словесної допомоги. Невербальна комунікація – це позамова комунікація, що ґрунтується на різноманітних *знакових* системах. Невербальна комунікація розвинулася як засіб передавання інформації набагато раніше, ніж мова. Вона часто використовується неусвідомлено і, без сумніву, має певні переваги над вербальними засобами. Іноді за її допомогою надається інформація, яку інакше передати неможливо з різних причин.

Невербальний вид комунікації містить такі знакові системи: габітарну, оптико-кінетичну, пара- та екстралінгвістичну, організацію простору та часу комунікативного процесу, візуальний контакт. Сукупність цих засобів допомагає виконувати такі функції: доповнення мови, заміщення мови, репрезентація емоційних станів партнерів із комунікативного процесу.

Невербальна комунікація означає процес передавання інформації за допомогою невербальних засобів. Такими засобами може бути зовнішність

людини, міміка, жести, просторове розміщення співрозмовників, обмін предметами, фотографіями, малюнками та ін.

Невербальна комунікація, з одного боку, доповнює і дублює вербальну комунікацію, а з іншого – здійснює нецілеспрямоване передавання певного психічного змісту (образного, емоційного тощо)».

Релігія, послуговуючись невербальною формою комунікації, організовується як особливий тип інформаційного процесу. Насамперед, первинним носієм інформації постає тіло віруючого, тим більше, що в ритуальних діях воно відіграє одну з провідних ролей. Кожен, хто зацікавлений, наприклад, в християнській літургії (незалежно від того учасник він чи просто спостерігач) стає учасником інформаційного процесу.

Особлива цінність невербальних засобів порівняно з мовою полягає в тому, що вони більш природні і меншою мірою перебувають під контролем свідомості, тому бувають правдивіше у плані відображення почуттів і стосунків.

Отже, можна виділити найголовніші складники невербальної комунікації, що переважають у різних релігіях. Це – жестикуляція, фонаційна комунікація, освітлення, графічні засоби, одяг, ситуативні зміни та пов'язана з ними подієва комунікація, невербальна система храму та його символіка, комунікаційні особливості іконічних зображень та кольору. Кожен із вказаних елементів має свої особливості, специфіку використання та певне комунікаційне навантаження [58, с. 93-196].

Вербальна комунікаційна система постала внаслідок першої комунікаційної революції, коли з'явилася мова.

Вербальна комунікація – це обмін інформацією, процес розуміння та ідентифікації, створення спільнот та ін. за допомогою мови. Крім того, вербальна комунікація пояснюється як цілеспрямований процес передавання інформації за допомогою мови. Володіючи мовою, люди обмінюються думками, розуміють один одного та взаємодіють. Мову розуміє як комунікатор, так і реципієнт. Якщо комунікатор та реципієнт будуть використовувати різні

системи кодування і декодування, то вони не зможуть порозумітися і налагодити спільну діяльність. Прикладом такої ситуації є біблійна легенда про Вавилонську вежу, яку не вдалося побудувати через «змішування мов». Завдяки мові люди мають змогу обмінюватися різними думками й оволодівати суспільно-історичним досвідом людства. Тобто, вербальна комунікація використовує у ролі знакової системи людську мову, тобто систему фонетичних знаків, що містить два принципи: лексичний та синтаксичний. Вона здійснюється на кількох рівнях. Взаємодія відбувається на кожному з рівнів мови: фонетичному, синтаксичному, семантичному [58, с. 201].

В окремий комплекс, що міститься на стику вербальної та невербальної комунікаційної системи релігії, зараховується перформансна/подієва комунікація. Під подієвою комунікацією розуміється така комунікація, яка здійснюється з допомогою спеціальних подій-заходів, що можуть проводитися як окремими особами, так і організаціями для привернення до себе уваги. При здійсненні такої комунікації подія виступає як повідомлення, подібно до вербального тексту. Подієва комунікація наділена відносно високою дієвістю та впливовістю [58, с. 209].

При цьому при розгляді основних видів релігійної комунікації, обов'язково потрібно зупинитися на таких її формах, як міжконфесійна релігійна й міжкультурна релігійна комунікація, які фактично проблематизують релігійну комунікацію як таку і переводять її у соціальну, культурну та політичну площину.

Отже, становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства являє за змістом процес послідовної зміни її історичних форм – від невербальної, більш характерної для ранніх етапів суспільного розвитку до вербальної з її різноманітними проявами внаслідок появи усної мови і у подальшому писемного способу фіксації і передачі інформації. З розвитком технічних комунікативних засобів трансформується та ускладнюється, стає більш різноманітною форма фіксування релігійно-комунікативної інформації. При цьому при розгляді основних видів релігійної комунікації, необхідно

розкривати це питання через такі її форми, як міжконфесійна релігійна й міжкультурна релігійна комунікація.

1.2. Понятійно-термінологічний апарат та методологія дослідження

У складі моралі в якості загальнолюдського виступають як сукупність певних загальних моральних вимог, так і логічна структура моральної свідомості людини, а також форма, у якій виражаються її уявлення. Ці моральні вимоги пов'язані із найпростішими проявами людських взаємовідносин, людської комунікації: не красти, не вбивати, допомагати іншим у труднощах, виконувати обіцянки, правдивість тощо. В усі часи так чи інакше засуджувалися такі якості, як жорстокість, пожадливість, боягузтво, лицемірство, підступність, наклепництво, заздрість, зарозумілість і навпаки заохочувалися сміливість, чесність, самовладання, великодушність, скромність тощо. Але у різні часи було неоднакове розуміння умов та меж застосування цих вимог і відносне значення цих моральних якостей, у них часто вкладали протилежний зміст (це саме характерне і для християнської моралі).

Основний понятійно-термінологічний апарат відображає філософські, аксіологічні, а також правові аспекти аналізу та практичного застосування морально-етичних норм, у тому числі в контексті релігійної комунікації.

Релігійна комунікація наділена усіма рисами комунікації як такої, але одночасно має специфічну мету – зв'язок із абсолютном, що і зумовлює використання специфічних засобів для передачі релігійної інформації.

Феномен комунікації у сфері релігії має свої особливості: така комунікація передбачає певну підготовку та специфічні форми реалізації, актуалізує діалогічність релігії. Особливим також є ставлення до новацій у сфері передачі інформації, оскільки релігійна комунікація максимально прагне використовувати «перевірені» часом способи, такі як одкровення, проповідь, молитва.

Множинність дефініцій як самих понять «комунікація» (яких уже налічується більше ста), так і різноманітних галузевих концепцій комунікації, у

повній мірі позначилася на теоретичному осмисленні поняття релігійної комунікації. На сьогодні співіснують, причому із чітко фіксованими розбіжностями, кілька основних напрямів його інтерпретації [5]. Це: філолого-лінгвістичний, соціологічний, культурологічний, психологічно-соціальний та кібернетичний підходи. Суть філолого-лінгвістичного підходу полягає у вивченні специфіки семіотичних (більшою мірою вербальних, рідше – невербальних) комунікативних засобів релігії. В основі соціологічного підходу до дослідження релігійної комунікації лежить вивчення особливостей утворення та діяльності релігійних спільнот, груп, інституцій, а також їх взаємодії та взаємозалежності. Представники культурологічного підходу у своїх дослідженнях наголошують на винятковій ролі релігії у формуванні соціокультурного середовища. Кібернетичний підхід визначає комунікацію особливим процесом обробки й циркуляції інформації, у тому числі й релігійної.

Виходячи із загальної теорії комунікації, релігійна комунікація являє собою відносини, в процесі яких відбувається передача та обмін інформацією релігійного змісту за допомогою характерної для кожної релігії системи символів і знаків. Проте і це спілкування (власне комунікація) має свої особливості, які полягають передовсім у напрямках її здійснення, а релігія являє віру в існування надприродних сил. У зв'язку з цим О. О. Вдовіною пропонується виділити два рівні релігійної комунікації. Перший комунікаційний напрям – вертикальний (зв'язок між людиною та Богом), що має таємничий, сакральний характер. Другий напрям релігійної комунікації – горизонтальний, який виникає у результаті взаємодії членів релігійної організації (представників общини), а також зовнішніх комунікацій (міжконфесійні відносини, відносини з органами влади, державно-церковні відносини, зв'язки з громадськістю тощо) [12, с. 277-278]. Отже, релігійна комунікація – це своєрідний маркер основних ознак людини як унікальної істоти, і маркер змін, які відбуваються з людством протягом соціокультурного розвитку [57].

Різні автори виділяють окремі види релігійної комунікації. Так, В. Я. Мороз пропонує виділяти такі види релігійної комунікації: повчальна, проповідницька, заповітна, настановча, прогностична, прогностично-констатуюча [50, с. 93-97]. М. С. Петрушкевич виділяє невербальну, вербальну та перформансну/подієву релігійну комунікацію [58, с. 193-216].

Релігійна комунікація пов'язана із понятійно-термінологічною системою, яка відображає релігійну і моральну свідомість.

Свобода совісті – у релігійному контексті – право людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти чи не відправляти релігійний культ, вільно поширювати свої релігійні або нерелігійні погляди та переконання. Це поняття склалося історично, як правова категорія, що гарантує недоторканість совісті людини у питаннях ставлення та сповідання релігії. Її сутність, у свою чергу, розкривається через поняття *свобода релігії, віросповідання, свобода в релігії, толерантність, гуманізм*. Здійснення свободи совісті можливе при дотриманні таких важливих принципів, як відокремлення церкви від держави і школи від церкви, визнання рівності всіх релігійних організацій, віруючих та невіруючих перед законом, заборона встановлення обов'язкових переконань і світогляду, дотримання міжнародних правових норм щодо релігії і свободи релігійних переконань; при цьому принцип свободи совісті може піддаватися лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадського порядку, безпеки життя, здоров'я, моралі, а також прав і свобод інших громадян.

З релігійною та світською інтерпретацією загальнолюдських морально-етичних цінностей взаємопов'язані такі етико-психологічні поняття, як безсмертя, страждання, втіхи, співчуття, гріховність й милосердя.

Безсмертя – у релігії та міфології є фантастичною якістю, якою наділено надприродні безначальні істоти. Безсмертя людини у релігійних віруваннях полягає здебільшого як безсмертя душі – продовження існування особливої надприродної, нематеріальної сутності людини після смерті фізичного тіла (у

ряді релігій ця ідея доповнюється вченням про перевтілення душ та загальне воскресіння праведників).

Страждання – це стан, що періодично переживає людина у процесі її фізичного і духовного буття. При цьому морально-етичний зміст страждання має певною мірою прийняття індивідом зобов'язань щодо правил поведінки невід'ємного від його готовності до особистих жертв.

Втіха – у релігійному аспекті є соціально-психологічною модифікацією компенсаторної функції релігії.

Поняття *гріха* як одного з головних у християнській традиції, яке найтіснішим чином пов'язане із морально-етичними нормами та їх дотриманням. У буденному сенсі гріх означає відступ від віри та відповідних моральних норм. Конкретні же прояви гріховних дій вельми різноманітні (Рим., 1; 28-31; I Кор., 5; 10-11; Гал., 5; 19-21; Еф., 5; 4) тощо. При цьому більшість гріхів виступають як порушення загальнолюдських моральних норм. Релігійно-метафізичний зміст негативних явищ у формі гріха показується апостолом Павлом через протиставлення «старої» гріховної людини новій людині, відновленої духом після Христова Євангелія. Так, репрезентований у «внутрішній людині» закон добра, справедливості і любові заглушається чуттєвою іпостассю людини, унаслідок чого виникає душевний конфлікт, коли «маю задоволення в Законі Божому за внутрішнім чоловіком; та бачу інший закон у членах своїх, що воює проти закону мого розуму, і полонить мене законом гріховним, що знаходиться в членах моїх» (Рим., 7; 22-23). Отже, протиставлення плотського і духовного утворює комплекс понятійних і чуттєво-образних засобів, що використовуються для розмежування грішного та праведного способу думок і дій, тобто морально-етичних аспектів суспільної та індивідуальної комунікації.

Милосердя – це співчутлива і діяльна любов, яка виражається у готовності допомагати кожному, хто потребує допомоги, і поширюється на всіх людей, а гранично – на усіх живих істот. Джерела милосердя як морального принципу сягають архаїчної родової солідарності. В цьому понятті поєднується два

аспекти – духовно-емоційний (переживання чужого болю як свого) та конкретно-практичний (прагнення до реальної допомоги). Без першого милосердя вироджується у холодну філантропію, а без другого – у порожню сентиментальність («Віра без добрих справ мертва»).

При цьому справжнє милосердя передбачає відмову від будь-якого поділу на «своїх» та «чужих», а отже і «подвійної» моралі, що здатне зближувати навіть тих, хто розведений груповою нетерпимістю.

Поняття милосердя у вітчизняній етичній науці тривалий час не отримувало належного осмислення й оцінки, недооцінювалося його значення, а із суспільними перетвореннями пов'язувалося уявлення про такий суспільний лад, який не потребував би милосердя. Але соціальний досвід довів актуальність суспільної турботи та делікатного індивідуального милосердя у таких проявах, як старість, самотність, недуги та інші страждання.

Саме з поняттям милосердя пов'язана суспільна практика реалізації морально-етичних засад у процесі релігійної комунікації в Україні, а також перспективи їх удосконалення.

Комунікативний простір з його основними ознаками (у т. ч. морально-етичною складовою) є частиною більш загального *духовного простору* суспільства.

Духовна складова суспільства, духовний простір суспільства, відображаючи процеси в матеріальній сфері і одночасно впливаючи на соціальні умови життя, набули загального характеру нестійкості, суперечливості та концептуального розмаїття, надаючи відповідних імпульсів усій соціальній системі. Тому серед багатьох якісно нових процесів та явищ, які сьогодні розгортаються, важливе значення мають зміни в духовному житті людини, у характері духовності суспільства і окремої людини [33; 35; 48; 69; 71].

Дослідження процесів, які відбуваються у сучасному духовному просторі, передбачають важливу роль методологічних засад такого дослідження, вироблення відповідних науково-аналітичних підходів.

Відповідно до цього методологічні засади роботи включають в себе використання таких методів, як: культурно-історичний та соціо-культурний підхід (у аналізі динаміки змін і трансформацій), принцип історизму, метод культурно-семантичного аналізу, герменевтичний.

При використанні культурно-історичного підходу у нашому дослідженні ми розуміли культуру загалом як соціальну пам'ять людства, продукт суспільної життєдіяльності, у рамках якої певне культурне чи художньо-літературне явище може виникнути і здійснити себе як соціальний феномен і відповідно може бути сприйнятим і зрозумілим. Крім того, культурно-історичний підхід передбачає відображення народного духу в різні етапи його історичного життя. Тобто, ми виходили із розуміння релігійно-комунікативних процесів як частини загальної духовної культури. Тому даний підхід застосований при розгляді трансформації мови релігійно-комунікативних процесів у сучасному українському суспільстві.

Елементи соціокультурного підходу, використані у процесі нашого дослідження, ґрунтуються на розумінні його як методологічного підходу на базі системного підходу, сутність якого полягає у розгляді суспільства як єдності культури і соціальності, що утворилися і перетворюються за допомогою людської діяльності. Така єдність, згідно з принципами системного підходу, утворює ціле, властивості якого не виводяться з характеристик окремих її частин. Сама особистість при соціокультурному підході розглядається пов'язаною із суспільством як системою відносин і культурою, так і сукупністю цінностей і норм. Тому процеси релігійної комунікації розглядалися нами як вироблення, акумулювання і трансляція не лише інформації духовно-релігійного змісту, але й як частина певної сукупності морально-етичних цінностей і норм. Відповідно в основі цього підходу знаходиться поняття соціокультурного простору.

Соціокультурний простір – це специфічна смислова цілісність, яка створює умови для результативної активності людини. Він забезпечує і

обмежує конкретно-історичні можливості вибору форм самореалізації людини у суспільній життєдіяльності.

Історизм як філософський підхід до вивчення наукових проблем надає особливого значення специфічному історичному контексту: епосі, географічному розташуванню, особливостям місцевої культури, а також історії становлення того чи іншого явища, тобто враховує різноманітні фактори, що впливали на його розвиток протягом тривалого часу. Принцип історизму передбачає розгляд всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами їх виникнення, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище з цих позицій вивчається в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло і чим в кінцевому рахунку стало.

Отже, на основі принципу історизму у нашій роботі підійшли до розкриття питання чинників, які вплинули на динаміку морально-етичних аспектів релігійно-комунікативних аспектів у сучасному українському суспільстві.

Оскільки релігійно-комунікативні зв'язки знаходяться у межах загального контексту соціокультурного середовища, тобто виступають в якості об'єктів культури, ми застосовували також культурно-семантичний аналіз морально-етичних засад релігійної комунікації як явища культури з точки зору їх значень і сенсу. Ці культурні об'єкти і явища розглядаються як засоби, що ретранслюють досить вадливу культурну інформацію.

Герменевтичний підхід передбачає аналіз та дослідницьку інтерпретацію комунікативних текстів (як друкованих, так і інтернет-ресурсів), пов'язаних із здійсненням релігійної комунікації, оскільки (систем) понять, будь-які тексти, поняття або системи понять формулюються у певному середовищі та контексті. Англomовна традиція тлумачення герменевтики близька до поняття екзегетики, яке безпосередньо пов'язане із характером та змістовним наповненням релігійної комунікації.

Отже, теоретико-методологічна база повинна поєднувати в собі необхідність широкого урахування певного способу життя та закономірностей формування суспільної свідомості на відповідному етапі історичного розвитку. В процесі аналізу трансформаційних змін, які відбуваються в духовному просторі сучасного суспільства, з урахуванням наявності гостро суперечливих та конфліктних ознак, значні пізнавальні і конструктивні можливості має використання системного та діалектичного підходів, а також принципу історизму та цивілізаційного підходу. Ключову роль тут може відігравати використання гносеологічних можливостей діалектичного закону заперечення заперечення, причому того виду заперечення, який передбачає заперечення у формі «зняття» протиріч (тобто, виключаючи деструктивний бік цього заперечення), що дозволить вивести вектор розвитку суспільної системи із глибокої кризи на шлях гармонічності.

Практичне значення таких напрямків досліджень полягатиме у сприянні пошуку ефективних шляхів вироблення оптимальної моделі суспільних відносин, подолання гострої конфліктності та загальної гармонізації суспільного життя і духовного простору суспільства.

Отже, виходячи із загальної теорії комунікації, релігійна комунікація являє собою відносини, в процесі яких відбувається передача та обмін інформацією релігійного змісту за допомогою характерної для кожної релігії системи символів і знаків. У зв'язку з цим релігійна комунікація у змістовно-поняттєвому сенсі наділена усіма рисами комунікації як такої, але одночасно має специфічну мету, яка полягає у зв'язку із надприродним, що і зумовлює використання специфічних засобів для передачі саме інформації релігійного змісту.

Релігійна комунікація найтіснішим чином пов'язана із морально-етичною складовою, яка виступає по суті її головним змістовним ядром. Ці моральні вимоги пов'язані із найпростішими проявами людських взаємовідносин, людської комунікації, які змінювалися протягом історичного розвитку суспільства. Тому основний понятійно-термінологічний апарат відображає

філософські, аксіологічні, а також правові аспекти аналізу та практичного застосування морально-етичних норм, у тому числі в контексті релігійної комунікації, що ми і показали у своїй роботі.

З релігійною та світською інтерпретацією загальнолюдських морально-етичних цінностей взаємопов'язані такі етико-психологічні поняття, як безсмертя, страждання, втіхи, співчуття, гріховність й милосердя, які безпосередньо включені до інформаційно-релігійних комунікативних потоків.

Теоретико-методологічна база дослідження включає в себе сукупність таких методів і підходів, як культурно-історичний та соціо-культурний підхід (у аналізі динаміки змін і трансформацій), принцип історизму, метод культурно-семантичного аналізу, герменевтичний, а також використання гносеологічних можливостей діалектичного закону заперечення заперечення, причому того виду заперечення, який передбачає заперечення у формі «зняття» протиріч (тобто, виключаючи деструктивний бік цього заперечення). Відповідно до цього вона повинна поєднувати в собі необхідність широкого урахування певного способу життя та закономірностей формування суспільної свідомості на відповідному етапі історичного розвитку.

Висновки до розділу 1

Становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства за змістом є процесом послідовної зміни її історичних форм – від невербальної, більш характерної для ранніх етапів суспільного розвитку до вербальної з її різноманітними проявами внаслідок появи усної мови і у подальшому писемного способу фіксації і передачі інформації. З розвитком технічних комунікативних засобів трансформується та ускладнюється, стає більш різноманітною форма фіксування релігійно-комунікативної інформації. При цьому при розгляді основних видів релігійної комунікації, необхідно розкривати це питання через такі її форми, як міжконфесійна релігійна й міжкультурна релігійна комунікація.

Релігійна комунікація з точки зору загальної теорії комунікації являє собою відносини, в процесі яких відбувається передача та обмін інформацією

релігійного змісту за допомогою характерної для кожної релігії системи символів і знаків. У зв'язку з цим релігійна комунікація у змістовно-поняттєвому сенсі наділена усіма рисами комунікації як такої, але одночасно має специфічну мету, яка полягає у зв'язку із надприродним, що і зумовлює використання специфічних засобів для передачі саме інформації релігійного змісту.

Релігійна комунікація найтіснішим чином пов'язана із морально-етичною складовою, яка виступає по суті її головним змістовним ядром. Ці моральні вимоги пов'язані із найпростішими проявами людських взаємовідносин, людської комунікації, які змінювалися протягом історичного розвитку суспільства. Тому основний понятійно-термінологічний апарат відображає філософські, аксіологічні, а також правові аспекти аналізу та практичного застосування морально-етичних норм, у тому числі в контексті релігійної комунікації, що ми і показали у своїй роботі.

З релігійною та світською інтерпретацією загальнолюдських морально-етичних цінностей взаємопов'язані такі етико-психологічні поняття, як безсмертя, страждання, втіхи, співчуття, гріховність й милосердя, які безпосередньо включені до інформаційно-релігійних комунікативних потоків.

Теоретико-методологічна база дослідження включає в себе сукупність таких методів і підходів, як культурно-історичний та соціо-культурний підхід (у аналізі динаміки змін і трансформацій), принцип історизму, метод культурно-семантичного аналізу, герменевтичний, а також використання гносеологічних можливостей діалектичного закону заперечення заперечення, причому того виду заперечення, який передбачає заперечення у формі «зняття» протиріч (тобто, виключаючи деструктивний бік цього заперечення). Відповідно до цього вона повинна поєднувати в собі необхідність широкого урахування певного способу життя та закономірностей формування суспільної свідомості на відповідному етапі історичного розвитку.

РОЗДІЛ 2

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА СКЛАДОВА КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

2.1. Особливості морально-етичного аспекту у релігійній комунікації

Філософське осмислення морально-етичної складової релігійної комунікації передбачає її розгляд як певної духовної системи, що включає як базові, так і пов'язані з ними етичні категорії. Так центральні етичні поняття – благо, добро, зло, справедливість, а також пов'язані з ними поняття сенсу життя, щастя, совісті, свободи волі, морального обов'язку.

Об'єктивною основою динаміки морально-етичного стану особистості виступають зміни у виробничо-економічній та соціальній сферах, що в цілому формує моральну свідомість. Моральна свідомість відображає закони суспільного розвитку у ціннісній формі, а до головних цінностей належать перш за все ідеї добра та гуманності. Основними критеріями морального виступають насамперед такі етичні категорії, як добро, гуманність, справедливість, чесність. Тобто морально-етична складова сучасного суспільства виступає певним етапом його ціннісного розвитку, на якому аксіологічні та етичні аспекти мають свої особливості прояву.

Індивід як суб'єкт моральної свідомості в якості своєї основи має свободу дії і поведінки, що проявляється у трьох аспектах: як міра реальної свободи, що залежить від ступеня наявного пізнання природних і суспільних законів та характеру даних суспільних відносин; як залежність особистої свободи індивіда від міри його духовного розвитку та ціннісних орієнтацій, загального рівня його культури; як практична здатність вільного вибору певної лінії поведінки, або здатність волевиявлення. Отже, морально-етична складова соціальних комунікацій ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних відносинах, які включають не тільки суспільну, а й індивідуально- та соціально-психологічну сторони. Суб'єкт-суб'єктність має своїм головним змістом міжособистісні відносини в

усіх історичних формах цих вихідних відносин, які також передбачають і відносини людини із суспільством, взаємовідносини різних соціальних груп та міждержавні і міжкультурні відносини.

Розгляд морально-етичних аспектів соціально-комунікативних відносин ґрунтується також на розумінні особливостей міжособистісних відносин і врахуванні позицій людської самооцінки. Все це разом становить зміст моральної свідомості суспільства. Формування сучасної моделі морально-етичних комунікативних соціальних зв'язків з її релігійною складовою спирається на ключові положення єдності протилежностей та протиріччя з точки зору наявності позитивної потенції до розвитку. Поняття протиріччя як складова закону єдності та боротьби протилежностей у даному випадку має соціально-прикладний характер, оскільки дозволяє витлумачити факти загострення внутрішніх протиріч розвитку суспільства як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Тому зростає значення завчасного виявлення та інтерпретації різнопланових соціально-економічних, ідеологічних та інших процесів і явищ.

Саме діалектичний принцип протиріччя відображає подвійне відношення у середині цілого у вигляді єдності протилежностей та їх боротьби.

Іншим аспектом аналізу морально-етичної складової релігійної комунікації є взаємовідношення ролі внутрішніх і зовнішніх протиріч. Навіть за умов, коли зовнішнє протиріччя виступає вихідним поштовхом для розвитку системи, воно у тій чи іншій формі повинно перейти у внутрішню структуру системи, після чого і можливий стає її розвиток. Для процесу адаптації системи до впливу зовнішнього протиріччя (зовнішнього по відношенню до даної системи середовища) вона повинна виробити нові якості, що вступають у внутрішнє протиріччя системи, яке керує її розвитком.

Зазначені особливості сучасних соціально-комунікативних відносин передбачають виявлення особливостей обґрунтування та реалізації свободи волі як фундаментальної категорії моралі, сучасні можливості усвідомленого вибору індивідом траєкторії своєї поведінки і відповідальності за цей вибір. З

іншого боку в якості основного регулятивного принципу поведінки та морального імперативу виступає категорія морального обов'язку. Разом з іншими категоріями моралі (добро, зло, благо, справедливість тощо) вони створюють певний тип моральної свідомості епохи, який має історичний характер.

В залежності від історичних умов різні категорії висуваються у центр цієї структури, організуючи усю систему загалом і наповнюючись кожного разу новим конкретно-історичним змістом та індивідуальним психолого-семантичним сенсом. Навіть найбільш універсальні цінності моральної свідомості, що мають наскрізний характер щодо різних історичних епох і типів культур – поняття добра і зла та пов'язані з ними поняття сенсу життя, совісті, справедливості мали своє тлумачення та різні обґрунтування в самій природі людини в суспільства або у надприродній санкції в межах релігійно-міфологічної свідомості.

Моральна свідомість має історичний характер, оскільки кожна суспільна система формувала власну теорію моралі, уявлення про базові добродетності та вади, формуючи свої історичні типи. При цьому кожний наступний етап суспільного розвитку поєднувався з певним прогресом у розвитку моральної свідомості, духовного життя особистості і суспільства в цілому. Питання розуміння прогресу моральної свідомості набувають важливого практичного значення у контексті думки, що «духовно-емоційна життєздатність людини як цілісної особистості має тенденцію до зниження; спади в розвитку народів і цивілізацій, що періодично повторюються, стають усе глибшими, а людина стає системою, що стимулює своє самознищення» [77, с. 291-292].

Вже на ранніх етапах суспільного розвитку формування особливостей моральної свідомості визначалося об'єктивною необхідністю вироблення регулятивних механізмів міжособистісних відносин та спільної діяльності людей у найрізноманітніших сферах суспільного буття.

Традиційний та звичаєвий характер моральної свідомості і відповідні способи соціальної комунікації у первісному суспільстві змінилися

поляризованою морально-етичною системою рабовласницького суспільства (поєднання морального права і морального обов'язку).

Моральна свідомість феодальної епохи відобразила в собі сутність відповідного соціального устрою суспільства. У її структурі інстальовалися саме ті ціннісні установки, регулятивні норми і принципи поведінки, які сприяли індивіду ефективно здійснювати соціальні комунікації та орієнтуватися у складних соціально-статусних зв'язках та взаємовідносинах. Характер етики соціальних комунікацій феодального суспільства мав чітко виражені риси станово-статусного, корпоративного, ієрархічно підпорядкованого, релігійно освяченого із домінуючим поняттям честі як цінності, що виражала моральне добро та одночасно визначала найважливіше правило ієрархічних особистісних взаємних залежностей. Феодальне розуміння принципу честі підпорядковувало собі усі інші прояви моральної свідомості та визначало морально-етикетний характер поведінки і комунікації людини за тих умов. Іншою базовою особливістю моральної свідомості феодальної епохи слугувала релігійно-світоглядна форма її виразу та функціонування, що визначало не лише підпорядкованість світській ієрархічності, але й небесній. У зв'язку з цим релігійна свідомість як універсальна форма духовного життя тієї епохи відповідно втілювало у себе універсальні принципи моральної свідомості, виключаючи можливість існування етично нейтральних сил (протистояння добра і зла). Імперативність поєднання таких чеснот, як вірність, відданість з принципом честі та релігійно-світоглядним принципом дотримання свого визначеного становим походженням місця у суспільстві відображалось у шануванні та служінні старшим, що згідно із принципами християнської етики, вимагало від людини внутрішнього удосконалення через любов і відданість до свого ближнього. Отже, усі складні аспекти феодального суспільства у моральній свідомості того часу знайшли відображення у вигляді етичної формули про відповідне місце кожного у системі суспільної ієрархії та комунікацій, визначеним соціальним походженням і додатково освяченим релігійним авторитетом.

Соціально-комунікативні зв'язки і відносини у наступну буржуазну епоху ґрунтувалися вже на принципі індивідуальної свободи і пов'язаним з ним комплексі ідеологічних та морально-етичних ідей. Антропоцентричність світосприйняття проявилось в усвідомленні людини як самоцінності та власної індивідуальної значущості. Прагматизм, сцієнтизм, ініціативна підприємливість отримують високу моральну оцінку і входять до системи ціннісних орієнтацій моральної свідомості (своєрідний моральний еквівалент товарного обміну), трактуючи відповідним чином категорії добра (блага) і зла, поняття чесності і боргу, розуміння принципу рівності та конкуренції. Основний вектор моральної оцінки був спрямований на забезпечення морально-психологічних умов підприємницької діяльності та контрольно-регулюючого механізму моральної свідомості.

Сучасний розвиток моральної свідомості відбувається у постмодерних умовах формування інформаційного суспільства, під впливом насамперед таких чинників, як віртуалізація простору комунікації, поширення блогерства та послаблення таємності особистого життя, отримання технологій виробництва зброї масового знищення та втручання у генетичний код людини, інтенсивне втручання людства у природні процеси навколишнього середовища [56, с. 48].

Такий розвиток етичної складової соціальних комунікацій відбувався на основі складної діалектики моральності та суспільного розвитку. При цьому важливу роль відіграло смислове наповнення універсальних етичних категорій у конкретній ідеології. Це, наприклад, стосується добра як абстрактної моральної категорії, як абсолютної цінності, котра в залежності від історичної ситуації наповнюється різним конкретним змістом. Тому кожна історична епоха висувала і власні філософські обґрунтування основних етичних принципів.

Філософський аспект морально-етичної складової релігійної комунікації ґрунтується також на науковому аналізі категорій моралі та релігії як форм суспільної свідомості.

Проблема співвідношення релігії і моралі, аналіз релігійної й світської моральності є однією з головних у філософських та релігієзнавчих дослідженнях, де найбільш чітко відображується суперечлива взаємодія релігійного та світського світогляду [37; 38; 41; 46; 55; 60]. Тому у розвитку релігієзнавчої та філософської думки виробилося уявлення про теологічну та наукову інтерпретацію походження категорій моралі й етики.

Так, прибічники релігійної інтерпретації етики й моралі обґрунтовують пріоритет релігії у формуванні *моральних настанов*, які мають сенс лише при визнанні їх абсолютної незаперечності, вічності, тобто божественного походження. Цей аргумент розглядається як єдина гарантія проти релятивізації моральності та перетворення її сутності у простий продукт мінливих соціально-історичних умов існування людини.

У зв'язку з цим постає ще одне важливе питання філософії моралі, а саме – питання про можливість суб'єктивізму та релятивізму в морально-етичних уявленнях.

Велике значення в історії людської цивілізації, морально-етичного та духовного прогресу людства мала моральна доктрина християнства, представлена у текстах Біблії. Утвердження ще первісним християнством принципу загальної любові означало визнання рівності людей у їхньому прагненні гідного і щасливого життя, моральної і духовної гармонії існування. Християнство стало релігією абстрактної людини, а його мораль й етика набули загальнолюдської форми. В межах християнського світогляду ідея рівності людей (відома ще з античної філософської традиції зокрема у вченнях софістів і стоїків і на відміну від неї), поєднана із принципом любові, набула провідних *нормативних* установ і форми, сприйнятливої для широкого загалу населення. Тобто ідея моральної рівності у християнстві має суто абстрактний вигляд, не враховуючи конкретні соціальні та етнічні відмінності, а, навпаки, протистоїть їм як абсолютний імператив [37].

Сутність християнської етичної концепції, наведеної у Біблії, визначають наступні основні положення.

1. Бог створив світ і є його животворною сутністю, тобто Бог виступає не лише як абсолютне творче начало, але й як вища мета світу, його потаємний сенс, як моральний абсолют, як моральний синтез світу по відношенню до решти творіння.

2. Людина, як одне із творінь Бога, є водночас привілейованою істотою, оскільки вона подібна до Бога. Це виявляється у створенні людини з вільною волею і вищою метою – служити Богові, здатність добровільного дотримання заповідей Бога. Але подібність до Бога не є виразом однаковості з Ним, оскільки вона є чуттєвою, земною, смертною істотою, а її емпіричне, природно-соціальне існування виступає як гріх. Тому людина не має змоги самотужки власною активністю реалізувати своє сутнісне призначення по причині безнадійної гріховності і спасіння можливе лише через Бога. Цей важливий аспект свідчить про те, що релігійна мораль й етика виходять за межі можливостей людини і виявляються цариною людської повинності.

3. Вищий і єдиний сенс існування вбачається в Богові-отцеві., що по суті є першою й найголовнішою заповіддю християнської етики. Саме любов до ближнього є відображенням любові до Бога, а у ближньому і через ближнього людина любить Бога («Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою;...Люби свого ближнього, як самого себе; на двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять (Матв., 22, 36-40)) [64, с. 275-278]. Тобто християнська мораль виводиться із невідповідності між буттям і сутністю людини, яка у своєму реальному емпіричному існуванні не така, якою вона повинна бути за своїм призначенням. Тому подолання цієї невідповідності, повернення до своєї справжньої сутності і становить зміст моральних зусиль людини. Отже, вразливість світського тлумачення сутності й походження моралі призвела до відродження та зміцнення релігійної традиції у розумінні моралі.

У зв'язку з цим у християнській моралі й етиці постає питання не лише про конкретні моральні настанови, а й про релігійний моральний ідеал, що має стати певним взірцем для наслідування для віруючих. Відповідно уособленням

релігійного морального ідеалу у буденному земному житті виступає людина-праведник, що набула досконалості у релігійному благочесті, подвижництві. Кожна релігія зображує таку людину своєрідно. Так, спільним для православ'я, католицизму, ісламу є неприйняття гріховного мирського та культ власних страждань за віру. Протестантські церкви, що не визнають інститут чернецтва та фізичний аскетизм, наголошують на тому, що людина не повинна уходити до пустелі фізично, але має знайти її в самій собі. Такі уявлення про сутність і характер моралі впливають на особливості конфесійного прояву морально-етичної складової релігійної комунікації.

Світська філософія розглядає проблему моральності у контексті співвідношення об'єктивності, загальнозначущості моральних вимог й автономні моралі. Так, за І. Кантом критеріями моральності можуть бути лише безумовність і категоричність самого морального закону, який не залежить від релігій, або ідеї просвітницької філософії у вигляді концепції «розумного егоїзму».

Релігійний світогляд є лише особливою формою моральних уявлень, способом їх доведення та систематизації витлумачення, а не джерелом їх змісту. Справжнім джерелом моральних уявлень є реальна життєдіяльність людей. Іншими словами, з позицій наукового світогляду, релігійна форма обґрунтування моральності виступає однією з найпоширеніших в історії людства, що найповніше відповідає характерові соціальних відносин людей на ранніх етапах класового суспільства.

З розвитком продуктивних сил відбувається формування моральної свідомості, коли із загальної нерозчленованої сукупності – роду та племені почали виділятися індивіди, які спочатку практично, а потім і у свідомості відрізняються за властивою тільки їм соціальною функцією. Тобто, у соціально-філософському сенсі моральна свідомість формується внаслідок історичного процесу розрізнення понять «індивід» (що просто вказує на приналежність до людського суспільства) та «особа» (що фіксує вже особливу соціальну роль окремого індивіда). Така поява особи можлива за умови доповнення

зовнішньої, примусової, обов'язкової суспільної регуляції внутрішньою, яка апелює до свідомості і яка надалі отримує визначення «совісті», і передбачає здатність людини у нестандартних ситуаціях приймати власні рішення, спираючись на норми, сформульовані лише у загальній формі. Всі ці процеси врешті-решт зумовлюють появу і розвиток моралі як особливої форми мотивації соціальної діяльності та форми свідомості [64, с. 273].

Важлива роль у структурі релігійної комунікації належить релігійному ідеалу, тобто ідеї Бога як морального абсолюту. При цьому християнська мораль виводиться із невідповідності між буттям і сутністю. Тому Христос виступає як наочний взірець моральності у християнському розумінні, як втілений ідеал.

При цьому релігійний світогляд є особливою формою моральних уявлень, способом їх доведення та систематизації витлумачення.

Істотне значення у історії людства, його духовного прогресу відіграла ранньохристиянська моральна доктрина. Утвердження первісним християнством принципу загальної любові передбачало визнання рівності людей щодо їхніх прав та моральної гармонії. Тому християнство стало релігією абстрактної людини, а його мораль набула загальнолюдських форм. На відміну від античних часів, коли такі ідеї рівності людей вперше висловлювалися софістами і стоїками, в межах християнського світогляду вона у поєднанні із принципом любові, набула провідних нормативних установ і форми, які сприйнятливі для основної частки населення. Тобто абстрактний характер ідеї моральної рівності у християнстві протистоїть як абсолютний імператив конкретним соціальним та етнічним відмінностям.

Діалектика загальнолюдського і конкретно-історичного у релігійній моралі втілена старозавітному Десятислів'ї Мойсея та у Нагорній проповіді Ісуса Христа (Новому Заповіті). Остання одвічну ідею відплати і кари заміняє ставленням кожного до нової релігії і готовності за неї перетерпіти, а також містить у собі зведення моральних ідеалів і принципів, які відображають глибинні сподівання людства.

Мораль християнства виводиться загалом із невідповідності між буттям та сутністю. Згідно з логікою християнства людина призначена служити Богу, але вона сама виявила бажання стати на рівень Бога, і в цій претензії покладено корінь зла всього світу взагалі. Тобто людина у своєму реально-емпіричному існуванні не така, якою повинна бути спочатку за своїм призначенням. Відповідно до цього подолання цієї невідповідності та повернення до своєї справжньої сутності становить основний зміст моральних зусиль людини.

Але теорія моралі як релігійна, так і світська часто знаходиться у протистоянні із наявною моральною свідомістю у суспільстві. Моральний ідеал – це певна суспільна перспектива, для теоретичного обґрунтування якої потрібно знати, на якій дійсній фазі морального розвитку воно знаходиться. Оскільки юридично закріплених моральних норм не існує, то із цього випливає така специфічна і фундаментальна категорія моралі – свобода волі. Вона відображає можливість акту свідомого вибору людиною лінії своєї поведінки та відповідальності за неї. Не всі людські вчинки визначаються лише моральним вибором, а залежать ще від юридичних заборон і об'єктивних умов її суспільного буття. Тому людські вчинки є у повному розумінні моральними лише тоді, коли вони здійснюються під впливом безпосередньої мотивації вільно і безкорисно робити добро іншим з урахуванням цілей колективу та соціуму.

Якщо в якості суб'єкта моральної свідомості виступає індивід, особистість, то в такому випадку свобода як основа його моральної свідомості і поведінки проявляється у трьох аспектах: як міра реальної свободи, що залежить від ступеня пізнання законів природи і суспільства та характеру наявних суспільних відносин; як залежність особистої свободи індивіда від міри його духовного розвитку, громадянської зрілості, свідомості, його ціннісних орієнтацій, тобто від загального рівня його культури; нарешті, як практична здатність вільного вибору певної поведінки, тобто як здатність до волевиявлення. Таким чином, істинна і повна свобода може бути реалізована лише при пізнанні необхідності і прийнятті її у внутрішній зміст особистості.

Пізнана необхідність є для особистості основним регулятивним принципом поведінки, морального імперативу – морального обов'язку. В якості критеріїв морального виступають такі категорії, як добро, гуманність, справедливість, чесність, оскільки моральна свідомість відображає закони суспільного розвитку у ціннісній формі, а до основних цінностей належать перш за все ідеї добра і гуманності. Але свобода як гранична основа, як вихідна логічна вимога теорії моралі сама по собі ще не визначає сутності морального як такого, оскільки вільна у своєму виборі з прагненням виконати свій обов'язок людина потребує також і конкретного розуміння моральності, у змістовному наповненні її категорій.

Індивід як суб'єкт моральної свідомості в якості своєї основи має свободу дії і поведінки, що проявляється у трьох аспектах: як міра реальної свободи, що залежить від ступеня наявного пізнання природних і суспільних законів та характеру даних суспільних відносин; як залежність особистої свободи індивіда від міри його духовного розвитку та ціннісних орієнтацій, загального рівня його культури; як практична здатність вільного вибору певної лінії поведінки, або здатність волевиявлення. Отже, морально-етична складова соціальних комунікацій ґрунтується на суб'єкт-суб'єктних відносинах, які включають не тільки суспільну, а й індивідуально- та соціально-психологічну сторони. Суб'єкт-суб'єктність має своїм головним змістом міжособистісні відносини в усіх історичних формах цих вихідних відносин, які також передбачають і відносини людини із суспільством, взаємовідносини різних соціальних груп та міждержавні і міжкультурні відносини.

Сучасний етап розвитку системи цінностей зазнає трансформацій, які полягають з одного боку, у відході від моральних ідей і прагматичного та сциєнтистського мислення, підвищенні значення внутрішніх проблем окремого людського існування на основі різноманітних екзистенціалістських та персоналістських ідей з помітним впливом песимістичних форм світосприйняття. З іншого боку ми можемо спостерігати зростаючий дуалістичний розрив між фактичним станом суспільної моральності на

буденно-практичному рівні моральної свідомості та її теоретико-системним рівнем, що формулює головні принципи абстрактного морального обов'язку. Останні в умовах сучасних суспільних викликів вступають у різкі протиріччя з реальним станом суспільної моралі та етики. Поєднання відповідних абсолютних принципів моралі у суспільстві з пануючими етичними принципами світовідношення і поведінки становить основу соціальних комунікацій. У такому контексті морально-етичні аспекти соціальних комунікацій можуть виступати складовою частиною такого поняття, як соціальна етика.

Сучасні процеси у соціально-комунікативній сфері активно супроводжуються змінами у мовному середовищі комунікації. Основною проблемою, пов'язаною із зміною у мовному середовищі комунікації є трансформація нестійкої, конфліктної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків до компліментарної моделі, яка б забезпечувала подальший конструктивний розвиток всієї системи зв'язків у суспільстві. Базовою основою для переходу від конфліктності до компліментарності є зміна у характері прояву внутрішніх протиріч у соціально-комунікативній системі. Протиріччя внутрішньо притаманні усім природним і соціальним утворенням і становлять природний спосіб буття усіх ієрархічних форм організації суцього.

З позицій діалектики існують два головні типи розвитку об'єктів на основі закладених в них протиріч, а також обумовлених ними два головні способи їх вирішення - антагоністичний та неантагоністичний або гармонійний. При цьому необхідно враховувати, що гармонійним є саме тип вирішення протиріччя (а не сам тип протиріч), а гармонія виступає активним динамічним станом системи у момент вирішення неантагоністичних протиріч, виступаючи вже як результат переведення цих протиріч із антагоністично-конфронтаційних у неантагоністичні. Тому протиріччя як фактор розвитку дієве лише разом із його вирішенням.

Враховуючи це, соціально-комунікативним відносинам у плані морально-етичної складової характерні прояви рис гуманітарності і солідаризму щодо

дотримання загальних принципів індивідуальної і колективної поведінки. Вони складають конструктивний бік сучасних соціально-комунікативних зв'язків. При цьому значний рівень розвитку різноманітних соціальних інституцій з опорою на загальнодемократичні принципи сприяв перетворенню таких суспільних цінностей, як толерантність, компроміс і консенсус на певні морально-етичні норми у рамках соціальної держави, закріплені суспільною практикою. Але одночасно толерантність як елемент морально-етичних норм вміщує у латентній формі внутрішнє протиріччя та небезпеку виникнення соціальних конфліктів у разі послаблення її санкціонуючої сили як морального імперативу. Такий варіант динаміки соціальних систем можливий за умов розвитку соціальних девіацій, підвищення рівня соціальної аномічності при одночасному знеціненні декларованого суспільного морального ідеалу як сфери абстрактного обов'язку.

Основними чинниками, що зумовили зазначені особливості морально-етичної складової у системі суспільної комунікації є поєднання відчуженості індивіда від соціально значимої діяльності з постмодерною моральною самотністю у технократизованому і формалізованому світі, що формує певне соціально-комунікативне середовище, яке і формує відповідні принципи міжособистісних відносин та соціально-комунікативного досвіду. Криза модерної ідентичності пов'язана із специфікою людини цієї епохи як моральної істоти з особистою автентичністю, яка призвела до формування основних духовних хвороб сучасності, що проявилось у поширенні індивідуалізму, інструментального мислення та втраті індивідуальної свободи. Специфіка модерної епохи сприяла формуванню головним чином монологічного етико-комунікативного дискурсу, який зазнав кризи, що вимагає повернення до принципу діалогічності у конструюванні морально-етичної складової системи суспільних комунікацій.

Одними із соціокультурних наслідків науково-технічної революції є переорієнтація свідомості від теоцентричного до антропоцентричного спрямування, що відбувається у формі її загальної десакралізації та

деритуалізації, знебоження стихійного формування переважно світських універсалістських її моделей.

Цьому сприяє і поширення специфічної урбаністичної культури, коли місто істотно трансформувало традиції моральних норм і санкцій, занурило індивіда у комунікативну систему анонімних та нетривалих контактів, характерних для секуляризованого мегаполісу.

Суспільні виклики та ризики часто набувають екстремально-хаотичного характеру розвитку і проявляються у формі комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів, соціальної девіації та підвищення рівня соціальної аномічності [16, с.25]. У зазначеному контексті знаходяться й інші оцінки моральних викликів сучасності, головними з яких є криза моралі молоді та низьку суспільну активність теперішнього покоління.

Формування толерантної та компліментарної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків в умовах трансформації мовного середовища як засобу здійснення комунікації спирається на ключові положення єдності протилежностей та протиріччя з точки зору наявності позитивної потенції до розвитку. Поняття протиріччя як складова закону єдності та боротьби протилежностей у даному випадку має соціально-прикладний характер, оскільки дозволяє витлумачити факти загострення внутрішніх протиріч розвитку суспільства як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Тому зростає значення завчасного виявлення та інтерпретації різнопланових соціально-економічних, ідеологічних та інших процесів і явищ.

Саме діалектичний принцип протиріччя відображає подвійне відношення у середині цілого у вигляді єдності протилежностей та їх боротьби.

Іншим аспектом формування системи мовно-комунікативних соціальних зв'язків у дусі конструктивізму є взаємовідношення ролі внутрішніх і зовнішніх протиріч. Навіть за умов, коли зовнішнє протиріччя виступає вихідним поштовхом для розвитку системи, воно у тій чи іншій формі повинно перейти у внутрішню структуру системи, після чого і можливий стає її розвиток. Для процесу адаптації системи до впливу зовнішнього протиріччя (зовнішнього по

відношенню до даної системи середовища) вона повинна виробити нові якості, що вступають у внутрішнє протиріччя системи, яке керує її розвитком.

Розглянута вище специфіка сучасних соціально-комунікативних відносин у даному аспекті передбачає виявлення особливостей обґрунтування та реалізації свободи волі як фундаментальної категорії моралі, сучасні можливості усвідомленого вибору індивідом траєкторії своєї поведінки і відповідальності за цей вибір.

Отже, у руслі наукової концепції світобачення духовність людини, її духовне багатство дається не від природи, а формується внаслідок міжлюдської комунікації, яка надихається гуманістичними цілями.

Філософське осмислення морально-етичної складової релігійної комунікації передбачає її розгляд як певної духовної системи, що включає як базові, так і пов'язані з ними етичні категорії. Насамперед це такі етичні категорії і центральні поняття, благо, добро, зло, справедливість, моральний обов'язок тощо.

Філософський аспект морально-етичної складової релігійної комунікації ґрунтується також на науковому аналізі категорій моралі та релігії як форм суспільної свідомості, співвідношенні релігійної і світської моральності, які по-різному трактують первинні витoki і значущість морально-етичних норм суспільства.

З розвитком продуктивних сил відбувається формування моральної свідомості, коли із загальної нерозчленованої сукупності – роду та племені почали виділятися індивіди, тобто, у соціально-філософському сенсі моральна свідомість формується внаслідок історичного процесу розрізнення понять «індивід» (що просто вказує на приналежність до людського суспільства) та «особа» (що фіксує вже особливу соціальну роль окремого індивіда). Такі зміни можливі за умови доповнення зовнішньої, примусової, обов'язкової суспільної регуляції внутрішньою, яка апелює до свідомості і визначається як «совість», що передбачає здатність людини у нестандартних ситуаціях приймати власні рішення, спираючись на норми, сформульовані лише у загальній формі. Всі ці

процеси у кінцевому рахунку зумовлюють появу і розвиток моралі як особливої форми мотивації соціальної діяльності та форми свідомості.

2.2. Вплив сучасних технічних засобів на трансформацію релігійної комунікації

Всеохоплююча цифровізація, стрімкий розвиток інформаційних технологій, відчутний вплив ЗМІ та суспільна залежність від соціальних медіа гостро відображаються на способах та можливостях комунікації. Саме тому сьогодні процеси релігійної комунікації з одного боку зазнають суттєвого впливу від вище окреслених факторів, а з іншого – релігійна комунікація сама зазнає процесів трансформації та змінюється у контексті сучасних вимог. Різні аспекти релігійної комунікації у зв'язку із зміною місця церкви у трансформаційному суспільстві внаслідок бурхливого розвитку сучасних засобів масової інформації та соціальних мереж розглядалися у низці робіт [4; 7; 13; 18; 26; 29; 39; 43; 50; 52; 57; 59; 61; 67; 68; 70; 80].

Загалом релігійні комунікації є символічно вираженим комунікативним актом, актуалізованим у ритуальній практиці. Проте, сучасні виклики, які постали перед суспільством, наприклад пандемія Covid-19, накладають свій відбиток і на традиційні форми здійснення релігійної комунікації, яка адаптуючись до нових умов, піддається значним трансформаціям. Так, у період найгострішого спалаху епідемії в Італії у березні 2020 р. священники проводили богослужіння без фізичної присутності вірян, натомість останні мали змогу надіслати на електронну пошту церкви свої фото, які потім роздруковувалися та кріпилися на місця для сидіння.

У нових для світу карантинних обмеженнях релігійна комунікація трансформувалася у незвичні, якщо навіть не сказати дивні форми: сповідь по WhatsApp і Viber, відспівування в Zoom, сповідь у Skype, переказ грошей на свічки та пожертви для церкви через PayPal, прямі трансляції Пасхального богослужіння на офіційних YouTube-каналах представників релігійних конфесій. Варто зауважити, що за прогнозами фахівців релігійна комунікація і

надалі буде активно інтегруватися у інтернет-середовище. Зауважимо, що в історії релігійних комунікацій є яскраві приклади, які свідчать, про те що медіа-спілкування священників із прихожанами це не інновація чи данина моді, а спосіб нарощування і привернення уваги потенційної аудиторії. Так, євангелістські пастори ще з 1920-х років використовували радіо для своїх проповідей. При появі телевізійного мовлення відразу ж з'явилися «телеєвангелісти». Суперзіркою телебачення протягом 50 років був Біллі Грем, і його імперія «GrahamEvangelisticAssociation» до теперішнього моменту виявилася найбільш підготовленою: мовлення плавно і швидко перейшло в Інтернет, не закриваючи при цьому і передачі на телебаченні та радіохвилях. Конкурувати з такими протестантськими імперіями може хіба що «Roman Catholic Church's Catholic TV». Таким чином, радіо, телебачення, Інтернет, преса та нові медіа є частинами мозаїки з якої складається картина релігійних комунікацій [12].

Одним із традиційних каналів здійснення релігійної комунікації є релігійна преса, друковані видання. Особливості функціонування друкованих релігійних ЗМІ мають риси масової комунікації. Проблематика функціонування релігійних ЗМІ включає в себе такі питання, як релігійна преса в Україні, конфесійні особливості релігійної періодики, інституційність, наклад періодичних видань та їх технічна якість, адресованість преси, риси масової комунікації у релігійній пресі, психологічна складова релігійної преси.

Одночасно можна виділити такі переваги преси як носія інформації:

- Залученість читачів: через пресу люди ототожнюють себе із суспільством в цілому, преса допомагає людині відчувати себе не відірваною від суспільства, а навпаки, відчувати себе частиною соціуму.
- Доступність: інформація у пресі доступна у будь-який час, завжди є можливість повторного звернення до необхідного повідомлення або статті.
- Популярність серед різних сегментів: завдяки широкому діапазону питань, що розглядаються, а також розважальних та ігрових рубрик деякі газети чи журнали можуть заволодівати увагою різних сегментів аудиторії.

- Нішовість: якщо преса високо сегментована, то вона має свою визначену вузьку аудиторію. Це дає перевагу легкої доступності сегментів [58, с. 223-224].

Оскільки християнство є провідною конфесією в Україні, то відповідно воно і формує найбільший обсяг релігійної комунікації. Інтенсивність поширення православної преси та кількість видань рівномірні на усій території України.

Окрему роль відіграють релігійні радіо – та телебачення як способи конструювання релігійної комунікації.

Ця аудіовізуальна культура має дуже особливі стосунки з носіями традиційних цінностей, а також по-особливому входить у поле релігійної комунікації. Церква є доволі традиційним інститутом суспільства, розвивається за інерцією і змінюється повільно. Основа церковної традиції – усний переказ і книжковий канон. А територія мас-медіа лежить за межами будь-якої традиції, виходить за межі тексту в реальне повсякденне життя посередньої людини.

Існують різні способи, а отже, і різні ефекти конструювання соціальної реальності за допомогою радіо та телебачення. Емпіричні спостереження засвідчують, що процеси візуальної комунікації протікають інакше, ніж процеси текстуальної комунікації. Якщо комунікація на основі тексту (письмова чи усна, як у випадку радіо) дотримується раціонально-аргументативної логіки, то комунікація на основі зображення базується на асоціативній логіці.

У масовій культурі відбувається широка експансія візуальних форм і жанрів, які утискають «книжкову культуру». Телевізор і комп'ютер не тільки знижують інтерес до читання, а й створюють новий режим сприйняття, що перебуває на межі сенсорних можливостей людини.

Візуальний образ, на відміну від тексту, «зчитується» миттєво і дорефлексивно, впливаючи на рівні підсвідомості. Якщо на початку ХХ ст., на зорі масового суспільства, такі візуальні мистецтва, як живопис, плакат, кіно, фотографія в основному відштовхувалися від друкованого слова і будувалися

як його візуальна репрезентація, то тепер вже сам художній текст будується за законами видовища [58, с. 256].

Свою специфіку використання в релігійній комунікації має інтернет. Під впливом розвитку масової культури та у ситуації інформаційного суспільства релігійні інституції та релігія загалом змушені відповідати на виклики часу. Кожна конкретна відповідь, безперечно, є знаковою, оскільки окреслює успішність входження релігійної організації у світ сучасних комунікацій.

Процес глобалізації у сфері комунікацій, як інформаційних, так і приватних, об'єднує значні групи людей завдяки створенню не тільки загального інформаційного, але і смислового, соціокультурного, економічного та політичного простору. Це є викликом для релігійних організацій, які у різні способи намагаються знайти собі місце у світі, що змінюється. Конкурентоспроможними стають ті з них, хто здобув досвід використання мас-медіа.

Крім того, особливо потрібно зважати на те, що у сучасному інформаційному суспільстві роль основного виробника смислів і образів почали відігравати електронні засоби масової інформації та комунікації (у традиційній культурі та й модерній також ними безперечно були міфологія та релігія).

Підсиленню ролі новітніх засобів комунікації, цифрових технологій сприяють і зміни у суті самої релігійності. Особливістю цієї ролі є перевага кількості «віруючих взагалі» над прихильниками конкретних конфесій чи релігійних учень. Серед останніх більше пасивних, непрактикуючих вірян, які практично не беруть участі у культовій практиці своєї релігії та дотримуються неортодоксальних уявлень щодо своєї віри. Традиційна ж релігійність відходить на задній план і стає однією з багатьох «мов» опису нової медіа-реальності: релігійні символи вносяться у контекст сучасного життя таким чином, що не суперечать сучасності та ніби виправляють її недоліки. Поява медіа-культури, як зазначає А. Вікторов, часто призводить до спрощення цінностей своїх та чужих культур, спричиняючи «сувенірний синдром»: цінності іншої культури починають функціонувати не у своєму

контекстуальному оточенні (відбувається засвоєння не чужої культури, а лише своїх уявлень про неї). Така позиція справедлива і щодо цінностей будь-яких релігій: у сучасному культурному контексті вони сприймаються та функціонують якраз на рівні «сувенірів». (Це також добре обґрунтування особливостей існування сайтів східних релігійних вчень, неорелігій) [58, с. 293-294].

Отже, підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок, що під впливом сучасних суспільних викликів та розвитку новітніх технічних засобів комунікації, спостерігаються трансформації у традиційних формах релігійної комунікації та поширення комунікації через ЗМІ та он-лайн мережі/ Спостерігаються також процеси, пов'язані із змінами у мові комунікативних процесів. Релігійні комунікації актуальні у всіх суспільних сферах, мають вагомий вплив на психологічну взаємодію індивідів у суспільстві, а способи комунікації та передачі інформації стають візитівкою конкретної релігії, успішність якої починає залежати від вміння інтегруватися в інформаційне суспільство.

Висновки до розділу 2

Філософське осмислення морально-етичної складової релігійної комунікації передбачає її розгляд як певної духовної системи, що включає як базові, так і пов'язані з ними етичні категорії. Насамперед це такі етичні категорії і центральні поняття, благо, добро, зло, справедливість, моральний обов'язок тощо.

Філософський аспект морально-етичної складової релігійної комунікації ґрунтується також на науковому аналізі категорій моралі та релігії як форм суспільної свідомості, співвідношенні релігійної і світської моральності, які по-різному трактують первинні витoki і значущість морально-етичних норм суспільства.

З розвитком продуктивних сил відбувається формування моральної свідомості, коли із загальної нерозчленованої сукупності – роду та племені почали виділятися індивіди, тобто, у соціально-філософському сенсі моральна

свідомість формується внаслідок історичного процесу розрізнення понять «індивід» (що просто вказує на приналежність до людського суспільства) та «особа» (що фіксує вже особливу соціальну роль окремого індивіда). Такі зміни можливі за умови доповнення зовнішньої, примусової, обов'язкової суспільної регуляції внутрішньою, яка апелює до свідомості і визначається як «совість», що передбачає здатність людини у нестандартних ситуаціях приймати власні рішення, спираючись на норми, сформульовані лише у загальній формі. Всі ці процеси у кінцевому рахунку зумовлюють появу і розвиток моралі як особливої форми мотивації соціальної діяльності та форми свідомості.

Під впливом сучасних суспільних викликів та розвитку новітніх технічних засобів комунікації, спостерігаються трансформації у традиційних формах релігійної комунікації та поширення комунікації через ЗМІ та он-лайн мережі. Спостерігаються також процеси, пов'язані із змінами у мові комунікативних процесів. Релігійні комунікації актуальні у всіх суспільних сферах, мають вагомий вплив на психологічну взаємодію індивідів у суспільстві, а способи комунікації та передачі інформації стають візитівкою конкретної релігії, успішність якої починає залежати від вміння інтегруватися в інформаційне суспільство.

РОЗДІЛ 3

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР РЕЛІГІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Особливості формування сучасного простору релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві

Морально-етичні аспекти релігійної комунікації визначаються як світоглядною (пов'язаною із специфікою формування релігійної свідомості), так і з інституційною складовою (визначенням місця релігійних інституцій у соціокультурному розвитку, розвитку етно-культурних процесів та характеру державно-церковних відносин).

Тому наші подальші роздуми та висновки ґрунтуються перш за все врахуванні особливостей релігійної свідомості в українському суспільстві та основних чинниках, які вплинули на її характер.

Ця комунікація може розглядатися як у площині індивідуального морально-етичного досвіду та сприйняття, так і у колективно-інституційному плані, що знаходить своє відображення у концептуальних засадах внутрішньо- і міжконфесіональній та державно-церковної комунікації. У такому разі Морально-етичний аспект виступає складовою внутрішньо-конфесійного, міжконфесійного та державно-церковного комунікативного простору.

Особливості формування сучасного простору релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві полягає у тому, що Україна перебуває у зоні історичного впливу багатьох релігійних, ідеологічних та політичних центрів сили, тобто межеве положення на перехресті різних геополітичних інтересів. Це сприяло тому, що її територією проходять так звані цивілізаційні кордони між західно-християнським, східно-християнським та ісламським релігійними регіонами світу.

Тому характер процесів, які відбуваються у сфері релігійної комунікації в Україні відображає суперечність історико-генетичних корінь переплетіння

різних релігійно-ціннісних систем. Це проявилось у взаємовпливі духовно-ціннісних парадигм різних релігійних традицій, що сприяло формуванню *релігійно-плюралістичного* світогляду суспільства. В. А. Ігнат'єв, аналізуючи особливості сучасного релігійного світосприйняття, виходить з твердження, що епоха модерну призвела до ерозії релігійної культури, але сучасне постмодерне мислення закладає більш небезпечну основу сучасних суспільних конфліктів на основі релігійних симулякрів. Доведено, що їх причиною є синкретичне мислення, як прояв відсутності філософсько-теологічної культури [28, с. 184–191].

На формування сучасних релігійно-комунікативних процесів в українському суспільстві вплинули як культурно-історичні, так і сучасні соціополітичні чинники: християнізація з її історичними особливостями, загальносвітові культурні тенденції, спадщина світської атеїстичної ідеологічної системи, процеси включеності релігійних інституцій до соціально-політичної діяльності. Ці чинники визначили також головні детермінанти сучасного стану релігійності в Україні [21].

Вплив культурно-історичних чинників на сучасний стан процесів релігійної комунікації в Україні проявився, перш за все, в існуванні глибоких корінь своєрідного двовір'я на рівні масової свідомості, наявності значної язичницької традиції в її структурі [9]. З іншого боку, на особливості становлення релігійної комунікації України мали вплив перипетії історичного розвитку українських земель, особливостей перебігу соціокультурних процесів на українських землях [31; 36; 42]. Це проявилось у своєрідних формах консерватизму української народної православної релігійності, що виражається у збереженості загального «софійного» її характеру як елемента вітчизняної релігійної традиції. Ця та інші особливості сучасної релігійної комунікації України є також наслідком тривалого стану відсутності у українського православ'я інституціалізованого статусу панівної державної релігії та ситуації протистояння з інорелігійними впливами.

Вплив чинника включеності до соціально-політичної діяльності на сучасний характер релігійної комунікації в українському суспільстві відображається у певній кореляції політичних уподобань віруючих та нерелігійного населення з їх конфесійними ознаками; у регіональних відмінностях, у характері формування релігійної свідомості; у співвіднесеності віри з певною соціокультурною традицією; у ролі релігійних інституцій та ідеології як політичних опонентів світській владі [49; 62]. Слід зауважити, що роль даного чинника у найближчому майбутньому буде зростати і відіграватиме одну з головних ролей у формуванні міжконфесійного діалогу в Україні.

Уявлення про те, що є найважливішим для розвитку сучасного українського суспільства, оцінка значення різних напрямків суспільного розвитку та соціальних цінностей передбачає оперування суспільною свідомістю та включення до соціально-комунікативних процесів певних соціально-політичних ідеологем. При цьому, особливості їх сприйняття різними групами населення залежать від особливостей їх менталітету, культурного рівня, світогляду. Подібна залежність простежується й у співвідношенні політичних традицій та сфери релігійної комунікації, визначаючи в багатьох випадках її конкретний соціальний зміст.

Істотне значення для розуміння особливостей сучасного стану релігійної комунікації має також низка релігійно-політичних проблем, які виникли на теренах посткомуністичних суспільств (країн) у зв'язку зі змінами на політичній карті регіону. Зокрема, це прагнення зміни юрисдикції державних інститутів, особливо в нових незалежних державах, характерне, зокрема, для православних церков. Зазначений елемент релігійно-політичного розвитку знайшов виразного прояву в українському суспільстві. Причому, у багатьох випадках роль церков у здобутті автокефалії, порівняно з роллю державної влади, не була вирішальною. Крім того, релігія та релігійні інститути в посткомуністичних країнах перетворилися на досить впливових суб'єктів соціально-політичного життя. З іншого боку, у ролі продовження зазначеної

релігійно-політичної проблематики посткомуністичних держав виступає комплекс проблем, спричинених внутрішньополітичною боротьбою в цих країнах. Та чи та міра участі церкви в суспільно-політичних процесах самим суспільством сприймається неоднозначно, часто негативно впливаючи на рівень довіри до релігійних інституцій [23, с. 4].

Беручи все це до уваги, можна визнати слушними висновки В. Єленського, зроблені на основі вивчення релігійних змін у країнах Центральної та Східної Європи, у яких найбільш відчутні зміни відбуваються в тих сферах суспільного буття, де релігія перетворюється на істотний чинник політичного та етно-національного процесів. Це стосується і процесів, які відбуваються у релігійно-комунікативному середовищі українського суспільства. У цих суспільствах паралельно відбуваються процеси пошуку релігійної та етнічної ідентифікації, які супроводжуються різним ступенем конфліктності. Головною обставиною, яка надає релігійному чинникові значення у формуванні національної ідентичності виступає характер взаємозв'язку між формами суспільної свідомості певної нації. Такі структурні елементи релігії, як релігійні стосунки і релігійна діяльність тісно функціонують з конкретною історичною ситуацією. Саме через це, релігійний світогляд представника певного національного середовища в конкретизованій формі релігійного інтересу поступово включає у свій обсяг елементи національної свідомості, що у кінцевому підсумку формує ототожнення релігійного і національного інтересів [23; 24].

Свого часу виразну релігійну спрямованість отримала низка нерелігійних, по суті, конфліктів, зокрема в деяких країнах Південної Європи. Це відбувалося шляхом включення до провідних політичних концепцій сильного релігійного компонента. Відповідно до цього для сучасних країн Центрально-Східної Європи цілomu актуалізується питання збереження і подальша розбудова демократичних засад державно-церковних відносин. У цьому ракурсі буття особливого значення для постсоціалістичного світу, на думку Т. Халика, набуває проблема «внутрішнього миру», який перебуває під загрозою скрізь, де

відсутні розвинуті демократичні механізми й головна умова їх успішного функціонування – культура діалогу [78, с. 6].

Отже, зміни у сфері, де релігія стає чинником національної та політичної ідентифікації, істотною суспільно-громадською силою, мають більш вагомий характер, ніж у сфері індивідуального буття, хоча вони є й тут, причому в пострадянських країнах ці зміни проявляються більш виразно, ніж там, де релігійна культура зазнавала менших утисків у попередні історичні етапи. Тому актуальним залишається питання налагодження дієвої моделі взаємовідносин держави, церковних організацій та суспільства, різним аспектам якої присвячена значна кількість робіт [6; 8; 10; 14 ;15 ;17;22; 27; 34; 40; 45; 47; 65; 72; 73; 76; 79].

Іншою особливістю релігійної комунікації, що впливає з політизації суспільного та релігійного життя в українському суспільстві, виступає регіоналізм релігійного простору. Так, в Україні вже з кінця 90-х рр. ХХ ст. 45 % релігійних громад продовжувало зосереджуватися на території семи західноукраїнських областей, де проживає менше ніж 20 % населення країни.

Культурно-історичні детермінанти регіоналізації релігійного простору України зумовили територіально-диференційований характер особливостей формування релігійної комунікації [11; 30; 32; 44; 51].

Так, з позиції ступеня міцності включення релігійної компоненти в структуру соціокультурної ідентичності тих груп віруючих, що успішно інтегрували релігійні цінності й норми, а також через призму особливостей процесів формування легітимності та легітимації щодо регіональної специфічності, можна спостерігати регіональні відмінності. Найбільший ступінь укорінення релігійності у свідомості характерний для західних та центральних регіонів України, де релігійність є результатом первинної соціалізації як усебічного і послідовного входження індивіда у світ або його окрему частину. Тому західні регіони України залишаються центром релігійного життя. Інший характер має механізм набуття релігійності та релігійно-комунікативних процесів у інших регіонах України, де засвоєння

норм і цінностей у процесі вторинної соціалізації теж може мати суто ритуальний характер у поєднанні з відчуженістю і легально-раціональною мотивацією. Стосовно ж десоціалізації, процеси якої багато в чому подібні до первинної соціалізації, то вона має обмежений характер, оскільки свідомість переважної маси населення відзначалася не стільки антирелігійністю, скільки позарелігійністю [66, с. 123-124].

Аналіз сучасної релігійно-конфесійної ситуації в Україні, з огляду на загальну складність і регіональні відмінності в її прояві, потребує врахування як територіальних особливостей релігійного життя та релігійної комунікації, так і його культурно-історичних аспектів у контексті різноманітних міжнародних зв'язків.

Загалом, мережа релігійних організацій в Україні має усталену динаміку розвитку, що може свідчити про її достатність для задоволення релігійних потреб віруючих та здійснення релігійної комунікації. Продовжують зберігатися, при загальному зменшенні різниці між регіонами за показником кількості громад, регіональні відмінності поширення релігійних конфесій, течій і напрямів. При цьому, кожна з українських церков сформувалася переважно як регіональна і не мала рівномірного впливу на всій території країни, а поряд з традиційними для України конфесіями динамічно розвивалися нові релігійні рухи, окремі з яких демонструють вищі, порівняно з традиційними церквами, темпи розбудови інституційної мережі.

Вплив попередньої світської ідеологічної та політичної системи на сучасний стан релігійної комунікації в українському суспільстві полягає перш за все через формування своєрідних «релігійних» ознак панівної світської ідеології, яка акумулювала в собі значний ціннісний потенціал традиційного православного світовідношення головним чином в парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості. Це проявилось також у підвищенні ролі нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму і раціоналізму. Звідси виникли явища «розмивання» віри та деформації механізму набуття релігійності, що вплинуло і на

особливості формування характеру релігійної комунікації. З іншого боку, трансформація соціальної структури населення за рахунок розмивання селянського прошарку з його культурно-релігійними традиціями і формування натомість нових суспільних прошарків з раціоналізованим типом свідомості, зумовили специфіку протікання сучасних тенденцій у релігійній комунікації саме із закономірностями, характерними для зазначеного типу свідомості. Останнє знайшло відбиття в новому синкретизмі як поєднанні науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів, що безпосередньо пов'язано з загальносвітовими постмодерними тенденціями еволюції сучасної релігійності. Отже, ці принципи виступають компонентами певної антропологічної моделі, яка виявила риси структурної і концептуальної подібності в православній релігійній свідомості та комуністичній радянській ідеології. Соціально-філософська основа цих двох систем включає в себе кінцеві ідеали та принцип служіння для їх досягнення і втілення в життя шляхом перш за все духовно-морального удосконалення особистості. Саме тут вбачається прояв впливу цілісності та попередньої культурної традиції.

Модернізаційні процеси у структурі сучасної релігійної комунікації залежать від таких складових, як базові особливості релігії, як форми суспільної свідомості, від особливостей теоретичного та буденного рівнів релігійної свідомості, а також від конфесійних особливостей релігійної догматики. В основі цих явищ є науково-технічна революція, яка динамізувала суспільно-економічні процеси та сприяла відповідній динамізації людської свідомості. Іншим явищем, пов'язаним із попереднім, виступає формування урбанізованого культурного середовища з його штучною природою, протиставленою природності селянського культурно-господарського мікросвіту.

Відзначені особливості та характерні риси стану соціокультурних процесів на межі модерну і постмодерну поряд з іншими чинниками знайшли відбиття у формуванні релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві.

Релігійний вимір сучасного українського суспільства детермінований передусім ситуацією духовної кризи, яка проявилася в трансформації ціннісно-нормативної бази та самоідентифікації особистості, усієї попередньої моделі взаємовідносин між людьми. Перехід від патерналістського солідаризму до індивідуалістичного лібералізму відбувається на тлі глибоких системних перетворень у соціально-економічній та політичній сферах з утворенням дисипативних структур перманентним станом депривації і формуванням тривалої соціальної аномії, феноменологічністю та суперечливістю посттоталітарної свідомості. Це виступає соціально-економічним та духовно-психологічним підґрунтям ситуації пошуку сенсу буття та сталих імперативів життєдіяльності, виражених, зокрема, регенераційними процесами в релігійній сфері. Криза адекватності старих ідеологічних систем новим суспільним потребам завжди супроводжує перехідні стани суспільства та виступає причинною основою зміни ідейних рухів. Тотальний характер цих криз разом з подібного типу суспільно-економічними перетвореннями формує уявлення про ситуацію соціально-культурної травми. При цьому, особливості релігійно-комунікативних процесів у сучасному українському суспільстві, їх основні детермінанти та напрямки еволюції залежать від культурно-історичного контексту цього суспільства.

За умов дестабілізації суспільства, процесом і результатом руйнування традиційних усталених ціннісно-нормативних структур, які регулюють соціальну поведінку та взаємодію, виявляється одна з форм соціальних девіацій – аномія (або безнормність) [53]. Аномія призводить до погіршення морального стану населення, який є психологічним формуванням ціннісно-нормативних структур, притаманним кожному суспільству на певних етапах історичного розвитку, проте в посткомуністичних суспільствах подібні трансформації через різкість та системність змін набули характеру тривалої аномії з низкою специфічних реакцій на неї з боку масової свідомості. Найбільш типовими є ненормативна і нормативна реакції з кількома їх моделями. В Україні, як і в інших суспільствах з трансформацією ціннісно-нормативної системи, що

затяглася, за умов аномії відбувається структурування та взаємна боротьба цих моделей, але спільним підґрунтям усіх моделей виступають не декларовані на початкових етапах трансформації гуманітарні цілі, а тривалий стан аномії, за якого домінантною потребою переважної частини суспільства стає прагнення соціальної стабільності й елементарного державного порядку [16]. З огляду на це, аномія може розглядатися також як соціальна патологія, що загрожує нормальному функціонуванню суспільства в цілому.

До специфічних соціопатичних рис у посттоталітарних суспільствах віднесено поширення патерналістських установок, зорієнтованих на відродження соціалістичної ціннісної бази, посттоталітарну двоїстість свідомості з конкретно-нігілістичною спрямованістю і характером, феноменом підтримки одночасно взаємовиключних позицій нових актуальних цінностей [16, с. 3-11].

Моральний аспект зазначених процесів полягає у формуванні певного стану індивідуальної і масової свідомості. Однією з її ознак характерних для останніх років існування радянської системи, як зазначається в науковій літературі, є бездуховність як новий якісний стан, що не осмислювався більшістю глибоко, оскільки не було можливостей для порівнянь та критичних оцінок. Криза радянської ідеологічної системи одночасно виявила факт реформованості в усіх сферах буття: як у матеріальних, так і в духовних. Мораль, як компонент суспільної свідомості, зазнала негативних трансформацій, особливо на етапі радянської ідеології внаслідок багатьох причин, однією з яких може вважатися порушення міри в співвідношенні кількості та якості в усіх сферах, у тому числі й духовно-релігійній.

Вилучення зі складу суспільної свідомості віри в Бога і заміна її вірою у світську ідею супроводжувалися зростаючими явищами її догматизації і редуцизму, поступово дискредитуючи проголошені комуністичні цінності, позбавивши основну масу населення можливостей самотійно стати навіть на шлях атеїстичного осмислення світу.

Усе це, врешті, спричинило появу сьогоденної бездуховності, котру можна визначити, спираючись на думку А. П. Алексеєнко, перш за все, як прояв кризи релігійної форми духовності, як духовну інволюцію. Це поняття означає порушення законів, що регулюють людські відносини [3, с. 218-219]. З позицій розуміння духовності як єдності раціонального та ірраціонального початку відмова від релігійного погляду на проблему призвела до акцентуації уваги переважно на її проявах у межах фізичного світу, сприяла закріпленню такої форми духовності, яка ґрунтується на проголошенні земної людини та земних недосконалих цінностей найвищим ідеалом. Саме через це відмова від подібних ідеалів закономірно призвела до появи покоління зневірених людей [3, с. 226].

В умовах кризи ідентичності та усталеної легітимності, певного дистанціювання від зовнішнього соціального середовища, складаються сприятливі передумови для актуалізації релігії. Релігійна ідеологія традиційних конфесій за своїми ціннісними стандартами типологічно близька до попередньої світської ідеологічної моделі, оскільки заснована на принципах універсальності та несуперечливості, що гарантує певну неантагоністичність перетину цих двох світоглядних систем. Іншими словами, релігія як уже готовий соціальний інститут і система життєвих орієнтирів стала найбільш придатною для заміщення вилученої і девальвованої марксистської ідеології подібно до переходу до систем спаралізованих партійно-світських конструкцій, який відбувся свого часу [66, с. 116]. Тобто, у цьому випадку, відбувається регенерування однієї з основних функцій релігії – компенсаторної, пов'язаної з дією психологічних аспектів формування сучасних релігійно-комунікативних процесів.

Важливу роль на характер формування релігійно-комунікативних процесів у сучасному українському суспільстві впливають явища міфологізації суспільної свідомості, тобто поширення у його структурі різноманітних, часто суперечливих, еkleктичних але стійких інформаційних утворень інформаційної природи, які в релігієзнавчій літературі отримали назву білянаукових або

натуралістичних міфів, що відбиває кризу сучасного технічного суспільства і відображає назріваючу зміну цивілізаційного типу розвитку [2]. Відповідно до цього сучасний натуралістичний міф розглядається як повідомлення з парадоксальним змістом, де поєднується в межах одного інформаційного поля реальне та імовірне. В умовах фрагментарності масової свідомості соціуму, який перебуває в стані триваючих деприваційних станів не завжди спрацьовує позитивна раціональна логіка, що створює сприятливі передумови для зародження, відтворення та транслювання натуралістичного міфу та його здатність до взаємодії з різними світоглядними формоутвореннями, сприяючи навіть реміфологізації соціального комунікативного середовища в українському суспільстві.

Іншими словами, сучасний стан комунікативного середовища в українському суспільстві формує можливість функціонування різнотипних уявлень про трансцендентне не лише у релігійній, а й у позарелігійній сферах. При цьому, взаємодія їх структур з різними типами уявлень про надприродне призводить до формування достатньо різнопланових світоглядних концепцій: містичних з переважанням чуттєво-надчуттєвого. Це дозволяє визначити домінуючий тип сучасної масової свідомості, який можна описати як переважно світський з елементами релігійного, псевдорелігійного, міфологічного та наукового світогляду. Характер зв'язків між світоглядними елементами в структурі цього типу свідомості має риси нестійкості, еклектичності, несистематизованості. Такі характеристики сучасного типу і стану масової свідомості відобразилися і на характері змісту релігійно-комунікативних процесів.

Загалом, особливості сучасних тенденцій в еволюції релігійної комунікації вбачаються в наступних моментах: а) у розмиванні релігійності, що призводить до відходу від релігії; б) у модифікації релігійності, яка переходить у її розмивання; в) у суб'єктивізації та антропологізації релігії як однієї з провідних тенденцій сучасного релігійного модернізму з граничним вираженням цього процесу в ототожненні релігії з категоріями совісті,

доброзичливості в міжособистісних відносинах. Емоційно-моральне тлумачення релігії, розуміння її як комплексу певних почуттів і настроїв, особливого духовного стану людини притаманні сьогодні не лише теології, а й буденній релігійній свідомості; г) в адаптації традиційних форм релігійності до сучасних умов; г) у консервації традиційних форм релігійності; д) у поєднанні віросповідних та позавіросповідних форм релігійності; е) у збереженні серед віруючих та всього населення елементів позавіросповідної містики, перш за все у вигляді побутових вірувань.

Отже, процеси, які відбуваються у релігійній комунікації в Україні взаємопов'язані із сучасними тенденціями світових соціокультурних трансформацій. Основними чинниками, які зумовили механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості виступають глобальні наслідки науково-технічної революції, урбанізація суспільства, зміна традиційних соціальних і сімейних відносин, міграційні рухи населення, що сприяли посиленню міжкультурного діалогу. Ці процеси зумовили формування раціоналізованої і мобільної атмосфери життя, що сприяло переорієнтації сучасної релігійної свідомості від теоцентричного до переважно антропоцентричного спрямування. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійному формуванню аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей.

На формування сучасного стану релігійної комунікації в Україні вплинули такі чинники: християнізація з її історичними особливостями (наявність значної дохристиянської традиції у віруваннях), спадщина радянської ідеологічної системи (формування нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму та акумуляція світською ідеологією ціннісного потенціалу традиційних релігій у парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості), включеність релігійних інституцій до суспільно-політичного життя (кореляція політичних вподобань віруючих з їх конфесійними ознаками та співвіднесеності віри з певною соціокультурною традицією) та загальносвітові культурні тенденції

(формування раціоналізованого типу свідомості та світоглядного синкретизму як поєднання науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів).

3.2. Напрями реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві

Входження України до світового економічного та культурного простору визначило можливість впливу загальносвітових тенденцій у розвитку релігійної комунікації у перехідну епоху від модерну до постмодерну.

Основні напрями реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві пов'язані перш за все із суспільною практикою реалізації морально-етичних засад у процесі релігійної комунікації. Останні виражають практичний бік застосування базових етичних категорій у суспільному житті. Тобто, морально-етичні категорії виступають як основа розробки та реалізації сучасних соціальних вчень (концепцій) церкви.

Даний аспект ми розглянемо на прикладі досвіду соціальних вчень католицизму та православ'я.

Релігійні інституції висловлюють думку щодо універсальної значущості основних людських цінностей і можливості їхнього релігійного обґрунтування. Базовими категоріями морально-етичного змісту, що визначатимуть імперативи сучасного стану та розвитку духовності виступають свобода, правда, справедливість і солідарність. Так, Іоан XXIII ще у 1963 р. у своєму зверненні до всіх людей доброї волі «*Pasem in Terris*» називав «правду, справедливість і солідарність» фундаментом стійкості миру.

Звернення до соціально-етичної проблематики характерне також і для православних церков що сформували власну Соціальну концепцію, складовою якої є акцент на особливій ролі соціальної діяльності релігійних структур, політичній толерантності, зваженості оцінки глобалізаційних процесів. Саме ці та інші складові соціальної концепції церкви можуть виступати основою для

діалогу з етичних питань (ширше – соціальної комунікації) між політичним, державними та православними колами, що зорієнтовані на визнання значення соціальних проблем.

У сучасних умовах одним із таких напрямків взаємодії світських та релігійних інститутів, який знаходить підтримку серед значної частини населення, є спрямованість зростаючого впливу релігійних організацій передусім на духовне і громадсько-культурне життя, зокрема через систему соціальних функцій церкви: соціально-політичної, світоглядної, компенсаторної, морально-етичної, культурної та міжнародної.

Відповідно до цього релігійна сфера на сучасному етапі розвитку українського суспільства являє собою складну систему взаємодії канонічно й організаційно структурованих суб'єктів, об'єднаних за світоглядними ознаками, яка вмонтована в загальну структуру системи суспільного життя і розвивається під впливом соціально-економічних та політичних процесів перехідного періоду. Відкритий характер релігійної сфери як соціальної системи, її статус складової суспільного життя зумовлює її як сукупність, з одного боку, універсальних, загальнодержавних, а з другого боку, – специфічних регіональних ознак і особливостей. У такому поєднанні вбачається діалектичний зміст, оскільки загальнодержавні та регіональні компоненти в процесі взаємодії в одних випадках формують систему гармонійного співіснування на основі взаємозбагачення, а в другому, – вступаючи в суперечність, призводять до відносин відчуження в релігійному середовищі та релігійній комунікації.

Соціально-економічні та політичні зміни в сучасному українському суспільстві супроводжуються відновленням діяльності релігійних організацій у функції перш за все соціального інституту, включенням його в активне громадсько-політичне життя. Руйнація попередньої ідеологічної системи вже не актуалізує необхідність дотримання принципу примату світського способу життя над релігійним. Натомість, набувають значення проблеми пошуку сенсу життя, обрання життєвого шляху і віри, тобто кардинальні екзистенційні

питання, роль релігії у відповідях на які традиційно була високою. Розгортання релігійних питань до рівня суспільних позначається також на загальному стані релігійної свідомості людей. При цьому поряд із позитивними результатами активізації громадсько-політичної функції релігійних інституцій спостерігаються і конфліктні прояви цих процесів, що дозволяє виділяти чинник політизації як досить важливий для формування особливостей релігійної комунікації у сучасному українському суспільстві.

Світові релігії вперше виступили з проповіддю милосердя (насамперед буддизм і християнство), вийшовши таким чином за межі родо-племінного та етноцентричного мислення. Буддизм розуміє життя взагалі як страждання, а тому і співчуття тлумачить як універсальний принцип ставлення до всього живого (у тому числі виходячи з вчення про реінкарнацію). Християнство вносить специфічну мотивацію милосердя – особисту любов до Христа, який стає на місце кожного, хто потребує Божого милосердя.

З початком релігійного відродження в Україні почала поширюватися насамперед церковно-інституційна добродесність. Однією з її специфічних проблем є творення добрих справ в умовах конфесійного багатоманіття, тоді як значні масштаби актуальних суспільних проблем вимагають поєднання зусиль. Це стосується не лише реалізації конкретних проектів, а й у вихованні у віруючих духовної потреби творити милостиню, любити конкретну людину.

На початку століття в Україні діяло понад 90 релігійних місій, значна частка яких поряд з місіонерством здійснює конкретні соціальні акції. Численні проекти милосердя реалізують протестантські, католицькі та православні громади. Зокрема, християни-євангелісти, окрім інших справ, наполегливо опікувалися реабілітацією алко- та наркозалежних, євангельські християни-баптисти – хворих на церебральний параліч, православні громади – психічно хворих, церковні організації адвентистів сьомого дня відкривали медичні центри, надавала гуманітарну допомогу потерпаючим від стихійних лих, малозабезпеченим категоріям громадян, не рахуючи зусиль волонтерів, які працюють у кожній адвентистській громаді.

При цьому слід зауважити, що за християнською етикою справжнє милосердя не потребує гучної реклами та піар-кампаній, оскільки нав'язливе хизування добрими справами суперечить самими засадам християнства. «Коли твориш милостиню, не сурми перед собою..., - Нехай ліва рука твоя не знає, що робить правиця твоя, щоб милостиня була таємна, і Отець твій, який бачить таємне, віддасть тобі явно» [Матв.: 6:3-4].

Перспективи подальшого розвитку релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві пов'язані насамперед із удосконаленням її морально-етичної складової у тісній взаємодії із іншими структурними елементами соціуму, між його світською та духовною сторонами.

Релігійна сфера України на сьогоднішньому етапі як складна система взаємодії канонічно й організаційно структурованих суб'єктів, об'єднаних за світоглядними ознаками, вмонтована до загальної структури системи суспільного життя і розвивається під впливом соціально-економічних та політичних процесів перехідного періоду. Відкритий характер системи релігійної сфери, її статус складової суспільного життя зумовлює її як сукупність, з одного боку, універсальних, загальнодержавних, а з другого боку, специфічних регіональних ознак і особливостей. У такому поєднанні вбачається діалектичний характер, оскільки загальнодержавні та регіональні компоненти в процесі взаємодії в одних випадках формують систему гармонійного співіснування на основі взаємозбагачення, а в іншому – вступаючи в суперечність, призводять до відносин відчуження у релігійному середовищі. Конфліктний аспект суперечності трактується передусім як найбільш послідовний та інституційований конфлікт ідентичностей [23, с. 2-10]. Виник він, відповідно, зі зміною суспільно-політичних та національно-культурних цільових процесів державотворення і відображає складний історично зумовлений зв'язок релігійної та національно-культурної складової в структурі української ідентичності. Для пояснення такої ситуації висловлюються різні думки. Зокрема, вказується на слабкий зв'язок православ'я безпосередньо з національним міфом, відсутністю єдиного релігійно-

інституційованого претендента на роль церковної складової української ідентичності в масштабі всього народу. У зв'язку з цим, виходячи з референтної теорії нації, в історичному плані православ'я зближувало українців з найбільш істотною для них референтною спільнотою – православними росіянами, що не сприяло формуванню української національної ідентичності. Істотним тут є те, що поділ православ'я в Україні є певним відбитком стану українського суспільства в цілому, відмінностей між ідентифікаціями населення країни, а також рівня церковної свідомості й розвитку мирянського руху [23, с. 8-10].

Інакше пояснюють суть проблеми не лише різницею в самоідентифікації населення України, а відмінностями цивілізаційного плану, які зумовлюються особливостями історичної долі окремих регіонів України. Згідно з цією думкою населення України представлене майже однаковими за кількістю, але різними за менталітетом, традиціями, віруваннями, психічним складом та історичними долями субетносами, що має зв'язок із конфесійною історією та певною мірою відображається в політичних уподобаннях.

Невідповідність між ступенем прояву та спрямованістю релігійно-інституціональної і національно-культурної ідентичностей у загальній структурі української ідентичності, історично зумовила фрагментарність релігійно-конфесійних центрів у прагненні на роль провідної церковної складової нації та державотворення. Міжконфесійне та міжправославне протистояння в умовах сучасного українського суспільства є складовим елементом регіоналізації конфесійного простору держави, визначаючи конфігурацію цього протиріччя. Ці відмінності відображають також різнотипний характер стану та змісту релігійної комунікації, яка в такий спосіб також набуває ознак варіативності за регіональними критеріями. Один з варіантів перспективи вирішення цього протиріччя ідентифікацій пов'язується вирішальною мірою з успішністю реалізації проекту формування політичної української нації, яка інтегрувала в собі всі пострадянські ідентичності [23, с. 10].

Зауважимо, що з вирішенням цього протиріччя пов'язані такі питання, як вироблення дієвої моделі державно-церковних відносин в Україні, визначення масштабів та напрямків впливу релігійних інституцій та елементів релігійного світогляду у суспільстві, у формуванні нової політичної ідентичності, формування поля функціональної взаємодії релігійних та світських інститутів, системи релігійної комунікації та відповідної морально-етичної її складової, тобто весь той комплекс важливих питань повсякденно-практичного змісту, які складають основу філософської проблеми поєднання світської форми функціонування суспільного організму та елементів інституціалізованої релігійної сфери. Це можна відобразити через співвідношенням таких понять, як культура релігії та релігійна культура.

З огляду на особливості регіоналізації релігійного простору і релігійної комунікації в Україні, роль та значення світського громадянського чинника додатково підсилюється відсутністю неконфліктних проектів побудови державно-релігійних відносин з боку головних конфесій України, оскільки реалізація інтересів кожної з них об'єктивно порушуватиме відповідні інтереси інших, як уособлення певних культурно-духовних ідентичностей. Тому важливою функцією світської громадянської влади і на сьогодні залишається роль стабілізуючого керівного чинника у розвитку нерівноважної суспільно-духовної системи, представленої, по суті, різними ідейними світобаченнями, причому ця функція має бути однією з пріоритетних у напрямках діяльності державних інституцій. Практичне наповнення цієї функції, окрім комплексу заходів економічного та правового порядку, передбачає вироблення певної ідеологічної, інформаційно-комунікативної системи, спрямованої на формування перш за все міжкультурного діалогу та толерантності [5; 25; 73; 75; 81].

Основним принципом побудови діалогічного середовища в державно-релігійних та міжконфесійних відносинах, релігійній комунікації в Україні можна вважати, на нашу думку, дискурс «культури релігії», який передбачає формування позитивного наукового знання щодо феномена релігії та

уникнення адміністративного тиску в питанні вибору особистістю певної світоглядної чи релігійно-конфесійної орієнтації. Подібна мікромодель сучасного демократичного суспільства була запропонована передусім щодо основних засад поєднання релігійно-культурних цінностей і системи освіти. На наш погляд, вона може бути розширена до масштабів суспільства в цілому, як достатньо актуальна для багатьох постсоціалістичних країн, де відбуваються поєднані процеси національно-культурного та релігійного відродження, визначення місця та ролі релігійних інститутів (і релігійних цінностей) у суспільно-політичній, економічній структурі перехідних суспільств та у структурі соціально-комунікативних процесів. Особливо це стосується релігійно та етно-культурно неоднорідних спільнот, у тому числі й українського суспільства, що складає одну з його визначальних особливостей. Тому розроблення оптимальної моделі державно-церковних стосунків в Україні має базуватися на позитивній соціально-філософській основі, адекватній відміченій специфіці історичного розвитку.

Характер релігійної комунікації, конструктивність її впливу на суспільні процеси залежить від формування релігійної толерантності та інтолерантності. Ширше мова іде про загальносуспільні процеси, пануючі соціальні ідеї, уявлення, настрої. Внаслідок тривалого впливу кризових суспільних явищ робиться висновок, що причиною релігійної інтолерантності є різноманіття форм і рівнів свідомості людей [25].

Єдність принципів засад в усвідомленні соціальних зобов'язань політичних та релігійних інституцій концептуально виражається у т.ч. через побудову «суспільства культури» [1]. Саме через морально-етичну складову релігійно-інституційний аспект соціальної комунікації пов'язується із сучасними європейськими ліволіберальними (соціал-демократичними ідейними течіями), у яких соціалізм вже традиційно трактується не як класово-революційне явище, а з позицій ліберально-етичного спрямування. Якщо спільні соціальні цілі «...не будуть узгоджені з універсальними критеріями права та моралі, суспільне життя порине у хаос» [1, с. 9]. Тому суспільство має

підпорядкувати своє життя загальнолюдським цінностям. Лише у такому разі воно унеможливить небезпеку приниження людської гідності та сформує умови для культурного прогресу. Така традиція представлена соціал-демократичним рухом та ідейними поглядами таких відомих європейських теоретиків «етичного соціалізму» як В. Айхлер (фундатор «годесберської етичної революції»), Л. Нельсон, К. Шмідт, а також в українській політичній традиції (Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський). Вони знаходяться у руслі загальноєвропейського духовного досвіду і комплексу ідей, до яких дотична і вітчизняна соціально-етична думка. З їх ім'ям пов'язано прагнення відкинути крайнощі лібералізму та тоталітарного соціалізму, сформувані політичну доктрину, спрямовану на обґрунтування панування права в умовах вільного та соціально справедливого суспільства.

Європейський «етичний соціалізм» (або «ревізіонізм» у більш поширеному в минулому трактуванні), започаткований на поч. ХХ ст. німецьким мислителем Е. Бернштейном, був спрямований на узгодження соціал-демократичної теорії з етичними критеріями на засадах апелювання до етики І. Канта.

Ми розглянемо конфесійний бік морально-етичних аспектів релігійної комунікації.

У низці папських енциклік (*Rerum novarum*, 1891 р., *Quadragesimo anno* Пія XI, 1931 р., *Mater et Magistra* Іоанна ХХІІІ) ми знаходимо чимало елементів критики капіталістичного суспільства, але ця критика здійснюється перш за все з морально-етичних позицій віровчення. Так, «самовідчуженню» людини в індустріальному суспільстві повинне бути протиставлений принцип олюднення суспільства. У такому перетвореному суспільстві усуваються гострі класові соціальні суперечки, а воно трансформується в асоціацію, у якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх. Так, *Mater et Magistra* Іоанна ХХІІІ звернена до всіх людей доброї волі, оскільки її основні принципи прийнятні для всіх, завдяки чому і проявляється її відкритість. Статті 218-221 енцикліки показують неминущу дієвість соціального вчення церкви: «218.

Соціальне вчення, яке передається і провіщається католицькою Церквою, без сумнівів, є неминущим на всі часи. 219. Згідно з вищим принципом цього вчення, людина повинна бути носієм, творцем і метою всіх установлень, у яких виражається й здійснюється суспільне життя. Саме людина, оскільки вона за своєю природою була замислена як істота соціальна і в той же час покликана до встановлення вищого порядку, який перевершує природу і в той же час долає її» [1, с. 33].

Захист людини від усевладдя суспільних інститутів полягає у застосуванні принципу субсидіарності, в основі якого покладено колективізм. Спілки, колективи повинні допомагати своїм членам, а справжньою допомогою є лише така, яка веде не до самовідчуження, а до самосправдження. Гідність людини й свобода її самосправдження реалізується через її право на співучасть у прийнятті рішень в економіці і на співволодіння власністю, продуктивним капіталом. Таким чином відкривається діалогічність дискусії і демонстрація можливостей того, що можна досягти, якщо сконцентрувати увагу на тому, до чого ведуть «принципи, прийняті для всіх».

Отже, проявляється тенденція до гуманістичної спрямованості релігійної етики та моралі в сучасному українському суспільстві.

Сучасний етап розвитку соціально-комунікативної сфери характеризується активною зміною ролі і значення її мовного контексту як основного засобу здійснення комунікації [19; 20; 70; 74]. Зв'язок моральної свідомості з різними аспектами функціонування мовного середовища проявляється через морально-етичну оцінку певної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків, що виступає критерієм її імплементації у внутрішніх ментальних структурах соціуму. Мовно-комунікативний аспект питання зазнає актуалізації на основі трансформації мови комунікацій та необхідності формування толерантної та компліментарної моделі соціально-комунікативних процесів.

Сучасні процеси у соціально-комунікативній сфері активно супроводжуються змінами у мовному середовищі комунікації. Основною

проблемою, пов'язаною із зміною у мовному середовищі комунікації є трансформація нестійкої, конфліктної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків до компліментарної моделі, яка б забезпечувала подальший конструктивний розвиток всієї системи зв'язків у суспільстві. Базовою основою для переходу від конфліктності до компліментарності є зміна у характері прояву внутрішніх протиріч у соціально-комунікативній системі. Конструктивний аспект вирішення цих протиріч є результатом їх переведення із антагоністично-конфронтаційних у неантагоністичні.

Відповідно до цього конструктивний бік взаємодії морально-етичних та мовних аспектів сучасних соціально-комунікативних зв'язків полягає у прояві рис гуманітарності і солідаризму щодо дотримання загальних принципів індивідуальної і колективної поведінки (з практичною реалізацією у суспільній практиці принципів толерантності, компромісу та консенсусу як певних етичних норм і соціальних цінностей). Вивчення морально-етичних та діалектичних аспектів соціально-комунікативних процесів, зокрема у контексті мовного середовища комунікації сприятиме удосконаленню засобів соціальної регуляції та зміцненню гуманістичного потенціалу суспільних зв'язків.

Висновки до III розділу

Процеси, які відбуваються у релігійній комунікації в Україні взаємопов'язані із сучасними тенденціями світових соціокультурних трансформацій. Основними чинниками, які зумовили механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості виступають глобальні наслідки науково-технічної революції, урбанізація суспільства, зміна традиційних соціальних і сімейних відносин, міграційні рухи населення, що сприяли посиленню міжкультурного діалогу. Ці процеси зумовили формування раціоналізованої і мобільної атмосфери життя, що сприяло переорієнтації сучасної релігійної свідомості від теоцентричного до переважно антропоцентричного спрямування. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійному формуванні аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей.

На формування сучасного стану релігійної комунікації в Україні вплинули такі чинники: християнізація з її історичними особливостями (наявність значної дохристиянської традиції у віруваннях), спадщина радянської ідеологічної системи (формування нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму та акумуляція світською ідеологією ціннісного потенціалу традиційних релігій у парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості), включеність релігійних інституцій до суспільно-політичного життя (кореляція політичних вподобань віруючих з їх конфесійними ознаками та співвіднесеності віри з певною соціокультурною традицією) та загальносвітові культурні тенденції (формування раціоналізованого типу свідомості та світоглядного синкретизму як поєднання науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів).

Загалом проявляється тенденція до гуманістичної спрямованості релігійної етики та моралі в сучасному українському суспільстві.

Сучасний етап розвитку соціально-комунікативної сфери характеризується активною зміною ролі і значення її мовного контексту як основного засобу здійснення комунікації. Зв'язок моральної свідомості з різними аспектами функціонування мовного середовища проявляється через морально-етичну оцінку певної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків, що виступає критерієм її імплементації у внутрішніх ментальних структурах соціуму. Мовно-комунікативний аспект питання зазнає актуалізації на основі трансформації мови комунікацій та необхідності формування толерантної та компліментарної моделі соціально-комунікативних процесів.

Сучасні процеси у соціально-комунікативній сфері активно супроводжуються змінами у мовному середовищі комунікації. Основною проблемою, пов'язаною із зміною у мовному середовищі комунікації є трансформація нестійкої, конфліктної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків до компліментарної моделі, яка б забезпечувала подальший конструктивний розвиток всієї системи зв'язків у суспільстві. Базовою основою

для переходу від конфліктності до компліментарності є зміна у характері прояву внутрішніх протиріч у соціально-комунікативній системі. Конструктивний аспект вирішення цих протиріч є результатом їх переведення із антагоністично-конфронтаційних у неантагоністичні.

Відповідно до цього конструктивний бік взаємодії морально-етичних та мовних аспектів сучасних соціально-комунікативних зв'язків полягає у прояві рис гуманітарності і солідаризму щодо дотримання загальних принципів індивідуальної і колективної поведінки (з практичною реалізацією у суспільній практиці принципів толерантності, компромісу та консенсусу як певних етичних норм і соціальних цінностей). Вивчення морально-етичних та діалектичних аспектів соціально-комунікативних процесів, зокрема у контексті мовного середовища комунікації сприятиме удосконаленню засобів соціальної регуляції та зміцненню гуманістичного потенціалу суспільних зв'язків.

ВИСНОВКИ

Становлення релігійної комунікації у розвитку суспільства за змістом є процесом послідовної зміни її історичних форм – від невербальної, більш характерної для ранніх етапів суспільного розвитку, до вербальної з її різноманітними проявами, внаслідок появи усної мови і у подальшому писемного способу фіксації і передачі інформації. З розвитком технічних комунікативних засобів трансформується та ускладнюється, стає більш різноманітною форма фіксації релігійно-комунікативної інформації. При цьому при розгляді основних видів релігійної комунікації, необхідно розкривати це питання через такі її форми, як міжконфесійна релігійна й міжкультурна релігійна комунікація. Виділяються також такі види релігійної комунікації, як повчальна, проповідницька, заповітна, настановна, прогностична, прогностично-констатуюча.

Виокремлюється два рівні релігійної комунікації. Перший комунікаційний напрям – вертикальний (зв'язок між людиною та Богом), що має таємничий, сакральний характер. Другий напрям релігійної комунікації – горизонтальний, який виникає у результаті взаємодії членів релігійної організації (представників общини), а також зовнішніх комунікацій (міжконфесійні відносини, відносини з органами влади, державно-церковні відносини, зв'язки з громадськістю тощо).

Виходячи із загальної теорії комунікації, релігійна комунікація являє собою відносини, в процесі яких відбувається передача та обмін інформацією релігійного змісту за допомогою характерної для кожної релігії системи символів і знаків. У зв'язку з цим релігійна комунікація у змістовно-поняттєвому сенсі наділена усіма рисами комунікації як такої, але одночасно має специфічну мету, яка полягає у зв'язку із надприродним, що і зумовлює використання специфічних засобів для передачі саме інформації релігійного змісту.

Релігійна комунікація найтіснішим чином пов'язана із морально-етичною складовою, яка виступає по суті її головним змістовним ядром. Ці моральні вимоги пов'язані із найпростішими проявами людських взаємовідносин, людської комунікації, які змінювалися протягом історичного розвитку суспільства. Тому основний понятійно-термінологічний апарат відображає філософські, аксіологічні, а також правові аспекти аналізу та практичного застосування морально-етичних норм, у тому числі в контексті релігійної комунікації, що ми і показали у своїй роботі.

З релігійною та світською інтерпретацією загальнолюдських морально-етичних цінностей взаємопов'язані такі етико-психологічні поняття, як безсмертя, страждання, втіхи, співчуття, гріховність й милосердя, які безпосередньо включені до інформаційно-релігійних комунікативних потоків.

Теоретико-методологічна база дослідження включає в себе сукупність таких методів і підходів, як культурно-історичний та соціо-культурний підхід (у аналізі динаміки змін і трансформацій), принцип історизму, метод культурно-семантичного аналізу, герменевтичний, а також використання гносеологічних можливостей діалектичного закону заперечення заперечення, причому того виду заперечення, який передбачає заперечення у формі «зняття» протиріч (тобто, виключаючи деструктивний бік цього заперечення). Відповідно до цього вона повинна поєднувати в собі необхідність широкого урахування певного способу життя та закономірностей формування суспільної свідомості на відповідному етапі історичного розвитку.

Філософське осмислення морально-етичної складової релігійної комунікації передбачає її розгляд як певної духовної системи, що включає як базові, так і пов'язані з ними етичні категорії. Насамперед це такі етичні категорії і центральні поняття, благо, добро, зло, справедливість, моральний обов'язок тощо.

Філософський аспект морально-етичної складової релігійної комунікації ґрунтується також на науковому аналізі категорій моралі та релігії як форм суспільної свідомості, співвідношенні релігійної і світської моральності, які по-

різному трактують первинні витoki і значущість морально-етичних норм суспільства. Так центральні етичні поняття – благо, добро, зло, справедливість, а також пов'язані з ними поняття сенсу життя, щастя, совісті, свободи волі, морального обов'язку тощо виступають основним змістовним ядром релігійної комунікації.

З розвитком продуктивних сил відбувається формування моральної свідомості, коли із загальної нерозчленованої сукупності – роду та племені почали виділятися індивіди, тобто, у соціально-філософському сенсі моральна свідомість формується внаслідок історичного процесу розрізнення понять «індивід» (що просто вказує на приналежність до людського суспільства) та «особа» (що фіксує вже особливу соціальну роль окремого індивіда). Такі зміни можливі за умови доповнення зовнішньої, примусової, обов'язкової суспільної регуляції внутрішньою, яка апелює до свідомості і визначається як «совість», що передбачає здатність людини у нестандартних ситуаціях приймати власні рішення, спираючись на норми, сформульовані лише у загальній формі. Всі ці процеси у кінцевому підсумку зумовлюють появу і розвиток моралі як особливої форми мотивації соціальної діяльності та форми свідомості.

Під впливом сучасних суспільних викликів та розвитку новітніх технічних засобів комунікації, спостерігаються трансформації у традиційних формах релігійної комунікації та поширення комунікації через ЗМІ та он-лайн мережі. Спостерігаються також процеси, пов'язані із змінами у мові комунікативних процесів. Релігійні комунікації актуальні у всіх суспільних сферах, мають вагомий вплив на психологічну взаємодію індивідів у суспільстві, а способи комунікації та передачі інформації стають візитівкою конкретної релігії, успішність якої починає залежати від вміння інтегруватися в інформаційне суспільство.

Морально-етичні аспекти релігійної комунікації у сучасному українському суспільстві формуються в умовах тривалих проявів кризових явищ, вплив яких не припинився до сьогодні, і навіть посилюється у зв'язку з воєнними діями. Суспільні виклики та ризики часто набувають екстремально-

хаотичного характеру розвитку і проявляються у формі комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів, соціальної девіації та підвищення рівня соціальної аномічності

Процеси, які відбуваються у релігійній комунікації в українському суспільстві взаємопов'язані із сучасними тенденціями світових соціокультурних трансформацій. Основними чинниками, які зумовили механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості виступають глобальні наслідки науково-технічної революції, урбанізація суспільства, зміна традиційних соціальних і сімейних відносин, міграційні рухи населення, що сприяли посиленню міжкультурного діалогу. Ці процеси зумовили формування раціоналізованої і мобільної атмосфери життя, що сприяло переорієнтації сучасної релігійної свідомості від теоцентричного до переважно антропоцентричного спрямування. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійному формуванні аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей.

На формування сучасного стану релігійної комунікації в Україні вплинули такі чинники: християнізація з її історичними особливостями (наявність значної дохристиянської традиції у віруваннях), формування нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму, кореляція політичних вподобань віруючих з їх конфесійними ознаками та співвіднесеності віри з певною соціокультурною традицією та загальносвітові культурні тенденції (формування раціоналізованого типу свідомості та світоглядного синкретизму як поєднання науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів).

Сучасний етап розвитку соціально-комунікативної сфери характеризується активною зміною ролі і значення її мовного контексту як основного засобу здійснення комунікації. Зв'язок моральної свідомості з різними аспектами функціонування мовного середовища проявляється через морально-етичну оцінку певної моделі мовно-комунікативних соціальних

зв'язків, що виступає критерієм її імплементації у внутрішніх ментальних структурах соціуму. Мовно-комунікативний аспект питання зазнає актуалізації на основі трансформації мови комунікацій та необхідності формування толерантної та компліментарної моделі соціально-комунікативних процесів.

Сучасні процеси у соціально-комунікативній сфері активно супроводжуються змінами у мовному середовищі комунікації. Основною проблемою, пов'язаною із зміною у мовному середовищі комунікації є трансформація нестійкої, конфліктної моделі мовно-комунікативних соціальних зв'язків до компліментарної моделі, яка б забезпечувала подальший конструктивний розвиток всієї системи зв'язків у суспільстві. Базовою основою для переходу від конфліктності до компліментарності є зміна у характері прояву внутрішніх протиріч у соціально-комунікативній системі. Конструктивний аспект вирішення цих протиріч є результатом їх переведення із антагоністично-конфронтаційних у неантагоністичні.

Відповідно до цього конструктивний бік взаємодії морально-етичних та мовних аспектів сучасних соціально-комунікативних зв'язків полягає у прояві рис гуманітарності і солідаризму щодо дотримання загальних принципів індивідуальної і колективної поведінки (з практичною реалізацією у суспільній практиці принципів толерантності, компромісу та консенсусу як певних етичних норм і соціальних цінностей). Вивчення морально-етичних та діалектичних аспектів соціально-комунікативних процесів, зокрема у контексті мовного середовища комунікації сприятиме удосконаленню засобів соціальної регуляції та зміцненню гуманістичного потенціалу суспільних зв'язків.

Основні напрями реалізації морально-етичного виміру релігійної комунікації в сучасному українському суспільстві пов'язані перш за все із суспільною практикою реалізації морально-етичних засад у процесі релігійної комунікації. Останні виражають практичний бік застосування базових етичних категорій у суспільному житті. Тобто, морально-етичні категорії виступають як основа розробки та реалізації сучасних соціальних вчень (концепцій) церков.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айхлер В. Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії. Київ: Основні цінності, 2001. 192 с. (Сер. «Спадщина»).
2. Академічне релігієзнавство / редактор Колодний А. Київ : Світ Знань, 2000. 864 с.
3. Алексєєнко А. Природа духовності: Монографія. Харків: Факт, 2004. 240 с.
4. Антошевський Т. Релігійні мас-медіа в Україні. *Релігійно-інформаційна служба України* URL.: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/.
5. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання : монографія. Київ : НТУ, 2007. 336 с.
6. Бабій М. Державна політика щодо свободи совісті й релігії: сутність і практика. *Людина і світ*. 2004. № 3. С. 16–19.
7. Бегей О. І. Релігія та віртуальна реальність: проблеми співіснування. URL.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2010_8/Begey.pdf
8. Бондаренко Г. Нові аспекти релігійного життя в Україні в умовах соціальних викликів XXI століття. *Народна творчість та етнологія*. 2022. № 1. С. 9–17.
9. Боровський А. Світогляд давніх киян. Київ: Наукова думка, 1992. 176 с.
10. Бучма О. Взаємозв'язки релігії і правової нормотвочості в контексті новітньої історії України. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами V Всеукр. наук. конф. "Держава і церква в новітній історії України", (19-20 листоп. 2015 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, Полтав. облдержадмін., Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. імені Г. С. Сковороди НАН України, Укр. асоц. релігієзнавців. Полтава, 2015. С. 327–335.
11. Васьковський В. Стан релігійної мережі в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 10. С. 22-27.

12. Вдовіна О.О. Релігійна комунікація у сучасному світі с. 276-279. URL.: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/view/96/93>
13. Виговський Л. Комунікативно-трансляційна функціональність релігії та основні форми її вияву. *Академічне релігієзнавство*. 2004. № 1 (29). С. 29 – 39.
14. Вилк Мирослав. Церква у Східній Європі: володарювати чи служити? *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 11-18.
15. Владиченко Л. Міжрелігійні та межконфесійні об'єднання в Україні як суб'єкти відносин між державою та релігійними організаціями. *Релігія та соціум*. 2020. № 1/2. С. 5–20.
16. Головаха Є., Паніна Н. Патологія посттоталітарного суспільства: від психіатричного самодіагнозу до аналізу специфічних соціопатій. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 5. С. 19-39.
17. Держава і церква в новітній історії України : зб. наук. ст. за матеріалами VII Всеукр. наук. конф., (Полтава, 17-18 жовт. 2019 р.). Вип. 7 / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, Каф. історії України, Полтав. облдержадмін., Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. імені Г. С. Сковороди НАН України, Укр. асоц. релігієзнавців. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. 328 с. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/ДІЦ_2019.pdf .
18. Дроздик А. Офіційні Web-сайти релігійних організацій України як форма PR-діяльності // Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 29–30 квітня 2010 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 208 с.
19. Дротянко Л. Г. Філософські проблеми мовознавства. Навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2002. 161 с.
20. Дротянко Л. Г. Трансформація комунікативної функції мови в добу інформатизації. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2012. № 2. С. 5–9. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2012_2_3

21. Дудар Н. Детермінанти сучасного стану релігійності. *Людина і політика*. 2003. № 2. С. 93-110.
22. Дутчак А. Церква, держава і суспільство у контексті викликів сьогодення. *Історія релігій в Україні* : наук. зб. / за ред.: М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич ; Ін-т. реліг. - філія Львів. музею іст. реліг., Львів. від-ня І-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Від-ня релігієзнавства І-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. Львів, 2016. Ч. 2 : Філософія, соціологія, політологія релігії, Ч. 3 : Сакральні пам'ятки. С. 274–283.
23. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичності. *Людина і світ*. 2000 № 6. С. 2-10.
24. Єленський В. Двадцять чотири Європи: теорія секуляризації і релігія на Заході старого континенту. *Людина і світ*. 2003. № 11. С. 4-10.
25. Жиртуєва Н. С. Містичне просвітлення як основа релігійної толерантності. *Філософські обрії*. 2012. № 27. С. 175–183. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1146/1/Zhirt.pdf> .
26. Журбенко К. В. Вплив нових медіа на соціальну комунікацію// Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики». Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. С. 317 – 318.
27. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ: Знання України, 2005. 552 с.
28. Ігнат'єв В. А. Релігійні симулякри - небезпека синкретичного мислення. *Філософські обрії*. 2016. № 35. С. 184–191. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6515/1/Ignatyev.pdf> .
29. Кадикало А. М. Інформація і віра як єдиний формат релігії. *Академічне релігієзнавство*. 2004. №2 (30). С. 137 – 145.
30. Киридон А. Релігійний ландшафт початку XXI ст.: сутнісні характеристики. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник / за ред.: М. Капралю, О. Киричука, І. Орлевича ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С.

Грушевського НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, КЗ ЛОР "Львів. музей історії релігії". Львів, 2017. Вип. 27, ч. 1. С. 617–628.

31. Кияк С. Джерела української релігійності: духовно-культурологічний аспект. *Етнос і культура*. 2008. № 4-5. С. 33–41.

32. Климов В. Переплетення регіональних, міжнаціональних, конфесійних та соціальних проблем в Україні. *Релігійна панорама*. 2009. № 8-9. С. 48–60.

33. Козловський І. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії сьогодення. *Схід*. № 3(34) 5-6. 2000. С. 67-71.

34. Костичева А. Національні та міжконфесійні суперечності як чинники міжнародних конфліктів сучасності. *Збірник матеріалів XXIV наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Березень 2021 року* / редкол.: Л. Л. Бабенко, Н. І. Головіна, П. А. Кравченко, Т. В. Тронько, О. П. Лахно, А. А. Шуканова ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. С. 181–186.

35. Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття. *Директор школи*. 2003. № 8. С. 4–5.

36. Кришмарел В. Ю. Релігійна культура як складник історії України: основні поняття. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 4. С. 67–75.

37. Кузик Б. М., Литвин Л. І. Благовіст. Православна етика : [навч. посіб.]. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. 304 с. : іл.

38. Кулагіна-Стадніченко Г. Метафізика релігійних потреб та їх роль у смисложиттєвому самовизначенні православного віруючого. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник / за ред.: М. Капраля, О. Киричука, І. Орлевича ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, КЗ ЛОР "Львів. музей історії релігії". Львів, 2017. Вип. 27, ч. 1. С. 574–581.

39. Лавриш Ю. С. Діалогізм у нових медіях України як засіб соціальних комунікацій: релігійний аспект / Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата наук із соціальних комунікацій. – Спеціальність 27.00.04 – теорія та історія журналістики. – Львів, 2016. – 215 с.

40. Левчук В. Г. Релігійна ситуація в сучасному світі. *Історія та правознавство*. 2015. № 31-32. С. 4–9.4.

41. Лозовой В. О. Моральна культура особистості як серцевина її духовності. *Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації* : [зб. наук. праць; по матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. 5–6 листопада 2014 р.; у 2-х ч.; ч. 1] / [під ред. О. Г. Романовського, Ю. І. Панфілова]. Харків : НТУ «ХП», 2014. С. 20–23.

42. Ломака І. І. Трансформація релігійної свідомості внаслідок культурних змін. *Держава і право* : збірник наукових праць / Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. К., 2009. Вип. 43 : Юридичні і політичні науки. С. 690–698.

43. Луцан І. Інформація, комунікація та конфлікти: міжконфесійний вимір в Україні. *Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 29 – 30 квітня 2010 року*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. С. 171 – 183.

44. Любіцева О. О. Релігійна ситуація в Україні та її регіональні особливості. *Український географічний журнал*. 2009. № 4. С. 28–32.

45. Майер Х. Церкви Європи після падіння комуністичного режиму. *Людини і світ*. 2002. № 1. С. 18-29.

46. Малахов В. А. Етика спілкування: навчальний посібник. Київ : Либідь, 2006. 400 с.

47. Маринович М. Труднощі української церкви на початку XXI століття. *Українська мова та література*. 2004. № 25-28. С. 48–58.

48. Mishchenko, V. I. (2017). Осягнення духовності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (56), 80-89. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2017-56-13>.

49. Міщенко М. Особливості сприйняття ідеологем прихильниками різних політичних течій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №3. С. 42- 50.
50. Мороз В. Я. Релігійна комунікація як соціокультурний і духовний феномен. *Наукові записки Інституту журналістики* : наук. зб. / за ред. В.В. Різуна ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. Т. 54 : Січень - березень. С. 93–97.
51. Павлов С., Мезенцев К., Любіцева О. Географія релігій. Навч. посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навч. Закладів. Київ: “Артек”, 1999. 504 с.
52. Пальчинська М. В. Віртуалізація у релігійному житті сучасної України (соціально-філософський аналіз). Дис... канд. філос. наук. Одеса, 2009. 202 с.
53. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 26-52.
54. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. *Релігійна панорама*. 2009. №5. С. 35–59.
55. Пащенко В., Нагорна Т. Аксіологічний аспект впливу релігійного фактору на процес формування особистості. *Філософські обрії*. 2003. № 10. С. 272-282.
56. Петренко М. О. Сучасні морально-етичні виклики: соціокультурні засади та філософські дискурси. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : Науково-практичний журнал / Голов. ред. С. Г. Секундант, відпов. ред. Д. В. Яковлев ; Міністерство освіти і науки України ; Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса, 2021. Вип. 33. С. 44-49. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1057>
57. Петрушевич М. Релігійні комунікації як об’єкт впливу масової культури: український контекст. URL: https://www.oa.edu.ua/doc/dis/petruchkevich_avto.pdf (дата звернення 25.11.2023)

58. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури : [монографія]. Острог, 2018. 408 с.
59. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті медіакультури. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. Вип. 5. С. 56 URL.: [http:// ampr.diit.edu.ua/article/view/25043/22468](http://ampr.diit.edu.ua/article/view/25043/22468) (19.01.2017)
60. Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 6. С. 31–41.
61. Почепцов Г. Мегацеркви та їх комунікативні стратегії. *РІСУ* URL.:http://risu.org.ua/article_print.php?id=43059&name=masmedia&lang=ua&
62. Приходько С. Християнська традиція і політична культура України. *Філософські обрії*. 2001. №6. С. 159–169.
63. Релігієзнавчий словник. За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ, 1996. 279с.
64. Релігієзнавство: Підручник / Є. К. Дулуман, М. М. Закович, М. Ф. Рибачук та ін.; За ред. М. М. Заковича. Київ : Вища школа, 2000. 350 с.
65. Рибачук М., Білоус О. Державно-церковні відносини. Неминучість діалогу. *Віче*. 2004. № 4. С. 54–57.
66. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 114-125.
67. Свистунов С. В. Комунікаційні фактори міжконфесійних відносин. *Релігійна свобода. Спецвипуск*. 2008. URL.: <http://svistvs.wordpress.com/2009/12/01/hello-world/>
68. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. Київ : Либідь, 1996. 176 с.
69. Сідоркіна О. М. Духовність і соціальна криза: соціально-філософські аспекти дослідження. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2016. № 2 (24). С. 60-63.

70. Сідоркіна О. М. Морально-етичні виміри соціальних комунікацій (мовний контекст). *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: зб. наук. праць*. Вип. 2 (38). 2023. С. 58-63.
71. Селиванов В. Духовно-моральне відродження – імператив України. *Віче*. 1996. № 2. С. 3-27.
72. Сележан Й. Українська держава і церква: основні моделі взаємодії. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці, 2003. Вип. 163-164 : Філософія. С. 96–98.
73. Стадніченко О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства. *Віче*. 2004. №12. С. 66–69.
74. Степаненко М. І. Мова релігії і жива українська мова (діахронічний аспект). *Релігійна традиція в духовному відродженні України* : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол.: В. Е. Лобурець, В. О. Пащенко, Я. Г. Вовк ; Комісія Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження, Ін-т історії України АН, Полт. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 1992. С. 164–165.
75. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин : релігієзнавчий аналіз / упоряд. Л. О. Филипович. Київ : ЦеРІС, 2004. 189 с.
76. Томка М. Релігія, релігійність і церква в Угорщині та Центрально-Східній Європі. Факти та спроби інтерпретації. *Людина і світ*. 1997. № 8. С.15-21.
77. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
78. Халик Т. Християни й мир у суспільстві. Про нестабільність посткомуністичних суспільств. *Людина і світ*. № 7. 1998. С. 2-7.
79. Чимич Е. Релігія за комунізму та посткомунізму. *Політична думка*. 1996. № 3-4. С. 162-176.
80. Чорноморець Ю. Церква в інформаційному суспільстві: як уникнути принципових іміджевих втрат? *Релігійно-інформаційна служба України* URL.: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/47615/.

81. Яроцький П. Релігійний плюралізм як визначальний критерій стабільності міжконфесійних і суспільних відносин. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., (24-25 верес. 2020 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. С. 74–83. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/15953>